TussenRuimte

MISSIONAIR • INTERCULTUREEL • VERBINDEND

ZEND(EL)ING EN ARMOEDE

2017 | 4

www.kok.nl

NABEEL QURESHI

Ik zocht Allah en vond Jezus

Een aangrijpend levensverhaal

De uit Pakistan afkomstige Nabeel Qureshi vertelt in *Ik zocht Allah* en vond Jezus het verhaal van zijn bekering tot het christendom. Hij groeit op in een islamitisch gezin en kent de Koran uit zijn hoofd. Maar op de universiteit slaat de twijfel toe als hij in aanraking komt met het evangelie van Jezus. Dromen, vrienden en veel studie overtuigen hem meer en meer van de historiciteit van Jezus. Dit boek biedt diepe inzichten in de islam en in de innerlijke strijd van een moslim die zoekt naar de waarheid en in conflict komt met zijn familie.

€ 22,99 *paperback | 400 blz.*

PETER DERIE

Wat de Koran echt zegt

(en wat niet)

De Arabist Peter Derie, docent aan de Universiteit van Gent, legt helder uit hoe je de islam kunt leren kennen uit de Koran. Voor veel christenen is de Koran onbekend terrein. Dit boek benadert de Koran als een literair document. Peter Derie analyseert het heilige boek van de moslims en behandelt het genre, de redactiegeschiedenis, de vorm, de stijl, vertalingen, inhoudelijke thema's, recitatietechnieken, kalligrafie en leerstellingen. Hij leest de verzen als een meditatief commentarenboek dat de gelovige met een unieke symbooltaal dichter bij Allah wil brengen.

€ 22,50 *paperback | 248 pagina's*

KOK

INHOUD

TR

3 Redactioneel

15 Gastcolumn

31 Was getekend

36 Column

50 Beeldmeditatie

52 Met andere ogen

54 Impressies

56 Kunst & cultuur
- *Film*
- *Muziek*
- *Boeken*
- *TR-tips*

63 Agenda

64 Vooruitblik

4 REPORTAGE | Arie van der Poel
Het ontsteken van een kaarsje

ONDERZOEK | Elise Kant
Armoede, wat is dat eigenlijk? 9

16 DEBAT | Tjaard Barnard
Christen zijn als je rijk bent

PORTRET | Mirjam Vossepoel
Kindpredikers in Brazilië 20

26 ANTITHESE | Foka van de Beek
Een voorkeursoptie voor de armen?

MENSEN IN BEELD | Surendra Nath Singh
– 'Ik heet Sabita Rani'
– 'Nazma Khatoon, zo is mijn naam' 32

37 INTERVIEW | Foka van de Beek
(Zendings)arts Piet Both:
'Een arme houdt niet alleen de hand op, maar geeft zelf'

PERSPECTIEF | Dicky Nieuwenhuis
'Niemand mag achterblijven!' 43

TussenRuimte
missionair • intercultureel • verbindend

jaargang 10 | nummer 4 | december 2017
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een kwartaaltijdschrift voor missionaire en interculturele theologie dat verschillende christelijke stromingen verbindt en samengesteld wordt door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte doet verslag van missionaire initiatieven, in woord en daad, lokaal en wereldwijd. Het tijdschrift wil vanuit het christelijk geloof inspireren en reflecteren op religies en culturen, met de bedoeling steeds opnieuw een proces van verstaan op gang te brengen. Zo kan ruimte ontstaan voor de betekenis van het evangelie in onze tijd.

TussenRuimte is een uitgave van de Nederlandse Zendingsraad (NZR) in samenwerking met MissieNederland, Prisma, de Verenigde Protestantse Kerk in België en Uitgeverij Kok in Utrecht.

© 2017 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Deze uitgave is gedrukt op papier van verantwoorde herkomst.

Redactieraad
Namens de NZR: Foka van de Beek, Arjan Hilbers, Gerrit Noort, Hans de Wit
Namens MissieNederland: Loeki van der Laan, Evert van de Poll, Bernhard Reitsma
Namens Prisma: Aldwin Geluk, Henk Jochemsen

Redactie
Jacoline Batenburg, Foka van de Beek (hoofdredacteur), Annemieke van den Berg, Rob van Essen, Piet Both, Peter-Ben Smit, Chris Vonck, Wilma Wolswinkel

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen | Redactie.AMG

Redactieadres
TussenRuimte
Nederlandse Zendingsraad
Hoofdstraat 51
3971 KB Driebergen
T (0343) 745 245
E tussenruimte@zendingsraad.nl
W zendingsraad.nl/tussenruimte

Foto's en illustraties
Roel Ottow (omslag, 31), Arie van der Poel/GZB (5, 7, 8), Elise Kant/Kerk in Actie (10, 13), www.rijksmuseum.nl (19), www.archetypes.com (21), youtube.com (23, 24), Surendra Nath Singh/The Leprosy Mission Bangladesh (32, 34), Piet Both (3, 37-43), Light for the World (44, 45, 47, 48), Johanneke Kroesbergen-Kamps (52), www.heiligewillibrorddeurne.nl (64)

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Abonnementenadministratie
VBK | media, abonnementen
Postbus 13288
3507 LG Utrecht
T 088 – 700 2780 (09.00-12.00)
E abonnementen@kok.nl

Abonnementen *vanaf 1 januari 2018*
Een jaarabonnement in Nederland kost € 44,50;
in het buitenland € 52,00. Studentenabonnement: € 29,00.
Losse nummers: € 11,50 (exclusief porto).
Proefabonnement van twee nummers: € 16,50.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal drie maanden voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Je kunt er niet omheen

'Leave no one behind' is het motto van de Sustainable Development Goals. VN-lidstaten willen zich inspannen diegenen te bereiken die het verst achterblijven. Daar horen 'gewone Nederlanders' vast niet bij. Over hen werd gesproken bij de presentatie van het regeerakkoord. De dagen daarna kwamen in kranten, op televisie en radio mensen aan het woord die ver achterblijven. C. van A. uit Utrecht heeft geen werk en zei: 'De politiek is er niet voor ouderen en mensen die geen nagel hebben om …' Politicus E.R. noemde het verhaal van de minister-president een 'kulverhaal'.
Als in Nederland de gemoederen rondom 'achterblijven' al zo hoog oplopen, hoe wordt het 'verst achterblijven' in andere landen dan ervaren?
Nazma Khatoon, achtergebleven en alleen overgebleven, vertelt over haar verdriet, de tragedie in haar leven. Sabita Rani deelt haar bittere ervaring en haar droom. Elise Kant vraagt wiens probleem armoede eigenlijk is en noemt het naaste zijn van hen die op de vlucht zijn voor water, orkanen en meerderheden, naaste zijn ook van onze buren. 'Als christenen hebben we een ontzagwekkende opdracht', zegt zij. Mocht de politiek niet zijn voor hen die achterblijven, christenzijn betekent dat we hen als naaste zien.
Dicky Nieuwenhuis laat zien dat op weg naar de VN-ontwikkelingsdoelen al veel bereikt is, maar dat de allerarmsten zo moeilijk te bereiken zijn. Ze schrijft over het doorbreken van barrières en stigma's en hoe kerken hier bij uitstek een cruciale rol in kunnen spelen. Erjan van der Linde wijst in zijn column op de kompasnaald van Jezus en voert ons weg van het westerse gericht zijn op grafieken naar een Afrikaans gericht zijn op gemeenschap en relaties. Lees vooral ook de bijdrage 'Christen zijn als je rijk bent' van Tjaard Barnard, die ons herinnert aan hoe het allemaal begon: met een ezeltje.

— Piet Both en Foka van de Beek, themaredactie

Het ontsteken van een kaarsje

Einde van de armoede in Afrika in zicht?

'Afrika over 20 jaar uit de armoede' was de pakkende kop van een artikel in *de Volkskrant* van 10 maart 2012. 'In 2035 bestaat de huidige hulp niet meer. De landen in Afrika groeien snel. Een jaar of tien, twintig nog, dan zijn ze uit de armoede', zo werd hoogleraar ontwikkelingssamenwerking Paul Hoebink geciteerd. Een hoopvol en wenkend perspectief, waarin je maar al te graag zou willen geloven. Maar hoe reëel is deze hoop en 'op welke resultaten uit het verleden' is dit geloof in vooruitgang gebaseerd? Graag deel ik hier iets van mijn persoonlijke ervaringen uit sub-Sahara Afrika.

Terugblik

Toen ik in juli 1994 voor het eerst in Afrika kwam, was Zimbabwe een relatief welvarend land. Zeker voor Afrikaanse begrippen. 'De graanschuur van zuidelijk Afrika' heette het zelfs. Onderwijs en gezondheidszorg waren hoog ontwikkeld en stonden ook internationaal goed aangeschreven.
In Malawi waren er in mei net voor het eerst vrije democratische verkiezingen gehouden en breed in de samenleving proefde je nieuwe hoop: we gaan de goede kant op en de toekomst voor onze kinderen zal beter zijn dan de onze.
In Nairobi maakte ik datzelfde jaar een inspirerende vergadering mee van christelijke organisaties gericht op hulpverlening aan Zuid-Soedan. Het raakte me dat – midden in de burgeroorlog die ook toen al jaren gaande was – de aanwezige Soedanese kerkleiders buitengewoon hoopvol waren. Vol vuur verwees een aanwezige bisschop naar de geschiedenis van Jozef die als onderkoning Egypte van de hongerdood redde. 'Net zoals destijds in Egypte zullen ook de zeven magere jaren voor Soedan eens tot het verleden behoren en zal Soedan een graanschuur worden voor ons continent. De eerste tekenen zijn er al, want de kerken groeien en God is bezig met ons land.'

Onder de armoedegrens

Dat de kerken in sub-Sahara Afrika sterk zijn gegroeid in de afgelopen twintig jaar staat buiten kijf. Afrika wordt inmiddels wel het 'meest christelijke continent' genoemd. Nieuwe kerkgebouwen, van presbyteriaans tot pentecostal, schieten als paddenstoelen uit de grond. Het aantal predikers en zelfbenoemde bisschoppen en profeten ook.
Het welvaartsevangelie, '*Prosperity Gospel*', overgewaaid vanuit Amerika, verslaat zijn miljoenen: 'Als je gul geeft aan de dienst van God, zul je niet alleen geestelijk maar ook materieel gezegend worden.' Die boodschap

In de rij voor voedseluitdeling in Zimbabwe, dat voorheen wel 'de graanschuur van zuidelijk Afrika' werd genoemd.

Zimbabwaanse oma zorgt voor aidsweeskinderen.

valt vaak in goede aarde in het nog steeds door armoede getekende Afrika.
Zimbabwe, Malawi, Soedan, Ethiopië, Somalië, Congo … in veel Afrikaanse landen gaat het helaas nog niet zo heel goed met het terugdringen van de armoede. Gelukkig zijn er ook positieve voorbeelden zoals Rwanda en Mozambique, om er maar twee te noemen. Wat je toch moet constateren, is dat, generaliserend gesproken, de rijken steeds rijker worden en de armen juist steeds armer. Naast een kleine rijke – soms schatrijke – Afrikaanse bovenlaag en een beslist ook toegenomen middenklasse, is er nog steeds een ontzettend grote groep die leeft beneden de absolute armoedegrens van 1,9 USD per dag.

Somber verhaal?

Wordt dit niet een heel somber verhaal? Wat kun je hierin nu betekenen als relatief kleine zendingsorganisatie met op de keper beschouwd slechts een handjevol zendingswerkers in dat immense continent?
Nee, ik ben beslist niet somber geworden over Afrika. Integendeel, ik heb al die jaren zo ontzettend veel mooie en toegewijde mensen ontmoet. Zowel Afrikaanse collega's als uitgezonden werkers. Mensen die vanuit liefde voor Christus echt iets

Lichtdragers: mensen met een lampje op hun rug

over hebben voor de arme en kwetsbare medemens. Onbaatzuchtig, liefdevol, zich uitstrekkend naar mensen in nood. Lichtdragers, noem ik ze zelf, mensen met een lampje op hun rug: ze zien het zelf niet, maar ze verspreiden licht en liefde.

Voorbeelden uit de praktijk

Laat ik een paar voorbeelden noemen ter illustratie: uit Zimbabwe, Malawi en Soedan. Maar het zou natuurlijk net zo goed in Kenia, Mozambique of Ethiopië, of waar ook, kunnen zijn.

Aidsepidemie

Toen de afgelopen decennia de aidsepidemie volop zijn verwoestende werk deed, waren er Zimbabwaanse oma's en vrouwengroepen die zich het lot aantrokken van de talloze weduwen en wezen. En zendingswerkers wisten zich geroepen om hun carrière in Nederland op te geven, of tenminste voor langere tijd te onderbreken, om de armen, kwetsbare zieken, weduwen en wezen te helpen. Met medische hulp en voedsel, maar ook met zorg en liefde.
In het zendingsziekenhuis op Morgenster werd het '*poor people fund*' geboren, zodat ook mensen die het onmogelijk konden betalen, medische hulp kregen. In dorpen waar nauwelijks medische voorzieningen waren, werd samen met de kerk een basisgezondheidszorgprogramma gestart met verwijzingsmogelijkheid naar het ziekenhuis. Kinderen van arme ouders kregen schoolmaterialen, zodat ze toch naar school konden gaan.
Heeft dit de armoede in Zimbabwe wezenlijk teruggedrongen? Nee, niet echt, maar talloze mensen zijn zo letterlijk van de dood gered en kregen ook weer toekomstperspectief.

Gezondheidsprogramma's

Ook in Malawi en Soedan zijn basisgezondheidsprogramma's opgezet. In soms afgelegen, straatarme, gebieden waar vaak nauwelijks enige medische voorzieningen zijn. Ik heb gezien hoe toegewijde Malawiaanse verpleegkundigen de zieken thuis opzochten. In vaak schamele hutten in afgelegen dorpjes medicijnen en pijnstillers verstrekken, maar ook biddend en troostend aanwezig zijn. Ook hier hebben zendingswerkers vaak een waardevolle rol mogen vervullen: deskundigheid ingebracht, mensen getraind en gemotiveerd, middelen verstrekt.

School en werkplaats

Ik moet ook denken aan dat blindenschooltje, ergens een beetje achteraf. Verwaarloosd, gebrek aan fondsen en mede daardoor gebrek aan goed personeel en dus ook aan goed onderwijs. Met aandacht, liefde en inzet van een zendingswerker uit de buurt, steun vanuit de kerk en wat fondsen van buiten, kon het geheel weer op de rails worden gekregen. Of aan die werkplaats waar oudere aidswezen een opleiding konden volgen tot timmerman en na voltooiing van de opleiding een complete gereedschapskist meekregen om zo hun eigen werkplaats te kunnen beginnen en hopelijk zo in hun eigen levensonderhoud te kunnen voorzien.
Zijn dit de wereld spectaculair veranderende projecten? Nee, niet echt. Maar voor de mensen in kwestie zijn het projecten en initiatieven die echt een verschil maken. Er wordt zorg en perspectief geboden aan kwetsbare mensen die anders echt geen hulp zouden ontvangen.

Nooit gewoon

Zendingswerkers worden allemaal en vaak heel direct geconfronteerd met de gevolgen van armoede. Bedelaars en mensen met honger staan voor de deur of ernstig zieke mensen die dringend medische hulp nodig hebben. Er zijn collega's die ziek worden en de ziekenhuisrekening niet kunnen betalen. Ouders die het schoolgeld voor de kinderen niet hebben. Familieleden die de begrafeniskosten niet kunnen opbrengen …

Gediplomeerden van een timmermansopleiding voor oudere aidswezen

De lijst is bijna oneindig. Eenvoudige oplossingen zijn lang niet altijd voorhanden. Armoede blijft schuren, want je kunt gewoonweg niet iedereen helpen.

Armoede blijft schuren, je kunt niet iedereen helpen

Het is dan ook belangrijk dat armoede nooit gewoon wordt; dat het blíjft knagen en schuren. Dat er creatief gezocht blíjft worden naar oplossingen, maar vooral ook dat de naaste in nood gezien blíjft worden. Het diaconale programma van de GZB heet ook niet voor niets: '10:17' ('en uw naaste als uzelf', Lukas 10:27).

Aangescherpte visie op diaconaat

Vanuit de visie dat getuigenis en dienstbetoon (Woord en daad) een eenheid vormen, is de GZB als zendingsorganisatie de afgelopen jaren structureel betrokken geweest bij de steun aan diaconale activiteiten van kerken en gemeenten. Samen met de kerk zijn er zo, mede met inzet van zendingswerkers, in de loop der jaren programma's opgezet voor juist die mensen die geen helper hadden, is er noodhulp verstrekt in tijden van voedselschaarste en acute hongersnood, is er gezocht naar beter onderwijs voor kwetsbare kinderen en jongeren.

In situaties waar de jonge kerken hard zijn gegroeid, zoals in Latijns-Amerika en Afrika kan de christelijke kerk daadwerkelijk laten zien wat het betekent om een discipel van Jezus Christus te zijn. Maar ook in gesloten landen in Azië en het Midden-Oosten biedt dienstbetoon een goede ingang om de liefde van Christus zichtbaar te maken en biedt het een aanknopingspunt om het Evangelie te delen.

In het nieuwe GZB-beleidsplan staat – meer dan voorheen – het bereiken van de meest gemarginaliseerden in de samenleving vanuit de lokale gemeente centraal. Dit vanuit de gegroeide visie dat er binnen de christelijke gemeente plaats is, of moet zijn, voor iedereen. Juist daarom moet de gemeente omzien naar mensen die nergens anders een plek hebben. De gemeente als lichtplek rondom het kruis: 'Gij zijt het licht der wereld'! Concreet gaat het dan om mensen die in extreme armoede leven, zieken, vergeten ouderen, kansarme kinderen, gehandicapten of verslaafden. Nieuw is ook dat het bij gemeentediaconaat niet alleen gaat om het

Hulp en zorg voor zieken thuis

bereiken van gemarginaliseerden en het lenigen van hun nood, maar ook om juist hen te betrekken bij de gemeente. De christelijke gemeente kan hierin een voorbeeld zijn voor de gemeenschap als geheel. Een wenkend perspectief waaraan het waard is te werken!

Ten slotte

In zijn boek *Dark Star Safari* laat de vaak cynische Paul Theroux zich nogal kritisch uit over allerlei westerse hulpverleners met hun fraaie *four-wheel drives*. Met opvallend veel respect en zelfs expliciete bewondering daarentegen schrijft hij over een verpleegster van de zendingspost in Livingstonia in Noord-Malawi, die daar samen met haar man al zevenentwintig jaar woont. Zelf ontmoette ik deze prachtige, toegewijde en eenvoudig levende mensen destijds ook.

Wenkend perspectief waaraan het waard is te werken

Omdat Theroux zelf zo weinig vooruitgang in Malawi constateerde, vraagt hij haar of ze zich nooit afvraagt wat hun werk voor zin heeft. Het antwoord dat Theroux noteert is veelzeggend: 'Ze zei, met iets dat leek op een aarzeling, maar in werkelijkheid een uitspraak vol kracht was: "Het is … alleen maar … het ontsteken van een kaarsje".'
Verwachten we dat hiermee de armoede over twintig jaar verdwenen zal zijn? Nee, dat zou erg hoogmoedig zijn. Maar we zijn wel blijvend geroepen ons in te zetten voor onze naaste in nood. Voor mezelf is Psalm 146 daarbij altijd een leidraad en inspiratiebron. We mogen werken zolang het dag is met de hulp van en in navolging van onze God, de Schepper van hemel en aarde, die de onderdrukte recht doet, de hongerige brood geeft en de wees en de weduwe staande houdt.

Literatuur

– GZB, 'Veelkleurige Kerk. Het Evangelie voor iedereen', GZB-Beleidsplan 2017-2021
– Paul Theroux, *Dark Star Safari, een reis van Cairo naar Kaapstad*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2003, blz. 332

— Arie van der Poel was van 1994 tot 2016 regiocoördinator voor sub-Sahara Afrika bij de GZB. Momenteel is hij regiocoördinator voor het Midden-Oosten en Centraal-Azië.

Armoede, wat is dat eigenlijk?

Wat is armoede? Hoe wordt dat gedefinieerd, wie is arm en wat doet het met mensen en samenlevingen? De verleiding is groot uit te wijden over definities, nuances en verschillen. Maar armoede gaat over mensen, individuen. Gaat het ook over ons?

Jezus antwoordde: 'Het voornaamste is: "Luister, Israël! De Heer, onze God, is de enige Heer; heb de Heer, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw verstand en met heel uw kracht." Het op een na belangrijkste is dit: "Heb uw naaste lief als uzelf." Er zijn geen geboden belangrijker dan deze.'
Marcus 12:29-31 (NBV)

'Je moet haar bemoedigen! Met haar bidden. Je moet iets zeggen waar ze wat aan heeft.' Rueben keek me dwingend aan. We waren net op bezoek geweest bij een mevrouw met aids in Mukono, Oeganda. Ontzettend ziek, ontzettend arm. Medicijnen tegen aids waren nog niet beschikbaar. Ik was met een partner van Kerk in Actie mee op bezoek, nog heel jong en wist niet wat ik moest zeggen. Rueben wees mij op mijn verantwoordelijkheid: 'Jij moet iets zeggen. Tegen haar. En tegen de wereld. Dat dit gebeurt. Dat deze armoede er is, terwijl niemand het weet. En dat er toch hoop is. Ondanks alles.' Het klinkt zo simpel. Maar dat is het niet. Armoedebestrijding is ook niet simpel. Heel lang was de vernieuwende uitspraak over armoedebestrijding: 'Geef ze geen vis maar een hengel.' Dat klinkt fijn. En ja, een hengel is beter dan een vis. Maar er liggen vragen onder. Want het water is vervuild, de markt gemonopoliseerd, viswateren worden leeggevist door grote bedrijven en als je niet kunt rekenen is het lastig zaken doen.

Armoede heeft alles te maken met macht en onrecht

Armoede is niet een op zichzelf staand fenomeen. Armoede heeft alles te maken met macht en onrecht. Armoede heeft te maken met erkennen dat wat wij hier doen van invloed is op mensen daar. Het is de grote vraag naar ons rechtvaardigen van onze eigen weelde in het zicht van wereldomvattende armoede. Wereldomvattend onrecht.

Ontzagwekkende opdracht

'Heb uw naaste lief als uzelf.' Korter en krachtiger kan niet. Basiswoorden in het Evangelie. 'Uw naaste', dat is een ieder op je pad. Van Rueben en de vrouw in Mukono,

'Je moet haar bemoedigen! Met haar bidden, iets zeggen waar ze wat aan heeft.'

tot je buren, tot de mensen die via allerlei kanalen bij je langs komen. Soms als individu, soms als onderdeel van getallen. Zestien miljoen mensen op de vlucht voor water in Bangladesh en Nepal. Mensen op de vlucht uit Myanmar, mensen zonder dak boven hun hoofd door cyclonen en orkanen. Het gebeurt nu, terwijl ik schrijf. Kinderen in de prostitutie, vrouwen die mishandeld en verkracht worden, mensen die leven in bittere armoede. Allemaal naasten. Als christenen hebben we een ontzagwekkende opdracht.

Definitie en context

'Het niet kunnen voorzien in de eerste levensbehoeften', zo luidt de definitie over armoede van de Verenigde Naties. En: 'Ar-

moede ontstaat wanneer een persoon of een groep mensen onvoldoende betaal- en/of ruilmiddelen heeft om in de primaire levensbehoeften te kunnen voorzien.'
Dat is een duidelijke rechttoe-rechtaan-definitie die gaat over levenskwaliteit. Gekoppeld aan de mensenrechten: mensen hebben recht op voedsel, een dak boven hun hoofd, gezondheidszorg, onderwijs etc. Het gaat er bij armoedebestrijding om het verhaal van Mukono te vertellen en om rechten garanderen.
De definitie zegt echter niets over de context. Of armoede in Nederland anders is dan armoede in de Centraal-Afrikaanse Republiek. En ook niet over verschillende soorten armoede: geestelijk, spiritueel, materieel. Armoede kan ook armoede van geest zijn, in de zin van een oppervlakkige, materialistische en hedonistische kijk op het leven. En toch is het belangrijk een krachtige en duidelijke definitie te hanteren. Wanneer alles op één hoop wordt gegooid is het gevaar van wegstrepen te groot. De uitspraak 'In Afrika zijn ze arm maar zo gelukkig' is daar wel het meest schrijnende voorbeeld van. Alsof het een het ander opheft. En alsof dat voor iedereen geldt. Niet iedereen is arm, niet iedereen is gelukkig.
Blijft de vraag: wat zijn eerste levensbehoeften? Zijn die in een rijk land anders dan in een arm land? De meningen daarover zijn erg verdeeld. Mobieltjes voor kinderen in Nederland als onderdeel van armoedebestrijding. Als je puur materieel kijkt is dat geen eerste levensbehoefte. Simpel gezegd: je gaat niet dood zonder mobieltje. Maar als je armoede niet uitsluitend materieel definieert maar ook sociaal, in termen van uitsluiting en macht, dan is het geven van een mobieltje een heel goed idee.
Hoe je armoede definieert bepaalt ook wat je als oplossing ziet. En ook: wiens probleem het is. Alleen dat van de 'arme' of ook van jou als naaste?

Hoe je armoede definieert bepaalt ook wat je als oplossing ziet

Theologen wereldwijd buigen zich al jaren over deze vragen. En over de vraag welk antwoord de Bijbel geeft op armoede. Heeft 'De armen hebben jullie altijd bij je' de meeste nadruk of 'Heb uw naaste lief'? En wat betekent dat dan voor ons in Nederland?

De armen altijd bij u?

Dalit-dominee James Peacock uit India heeft hier een prachtig antwoord op gegeven in zijn uitleg van Marcus 5:21-43 over het dochtertje van Jaïrus en de bloedvloeiende vrouw. Hij leest de twee verhalen door drie verschillende brillen.

- De eerste bril is die van recht en onrecht, arm en rijk. Het wonder van de bloedvloeiende vrouw zit ingeklemd tussen twee delen van dat andere wonderverhaal, over het dochtertje van Jaïrus. Deze 'sandwich-constructie' is een belangrijk gegeven voor Peacock. Hij heeft oog voor het klassenverschil tussen Jaïrus en de bloedvloeiende vrouw. Jaïrus een man van status, de bloedvloeiende vrouw een arme, die geen geld meer had omdat ze

alles al uitgegeven heeft aan de dokters. Peacock ziet dat Jezus opkomt voor de arme vrouw, ook al raadden zijn leerlingen dit af. Peacock ziet ook dat Jezus een beetje schamper doet over het huilen en schreeuwen van de mensen in het huis van Jaïrus en hen uiteindelijk naar buiten stuurt. Het is geen toeval, zegt Peacock, dat het zo geconstrueerd is dat het verhaal van de arme vrouw, van lagere klasse, de centrale plek in neemt, en niet het verhaal van de belangrijke leider van de synagoge, van hogere klasse.

- De tweede bril die Peacock opzet is die van het feminisme, dus vanuit het perspectief dat mannen en vrouwen een ongelijke positie hebben in de samenleving. De ene vrouw (het dochtertje van Jaïrus) staat niet tegenover de andere vrouw (de bloedvloeiende vrouw) vanwege het klassenverschil, maar ze hebben iets gemeenschappelijks. Het dochtertje van twaalf jaar oud en de twaalf jaar bloedvloeiende vrouw worden beiden bevrijd en genezen door Jezus. Door deze bril zie je dat vrouwen de centrale plek innemen, en niet de mannen.

- De derde bril is die van het kastenstelsel, het denken in rein en onrein. Hij zet de bril op van een *dalit* – hij is er immers zelf een. Een kasteloze, een onaanraakbare, een onreine. Door die bril ziet hij dat zowel het dode meisje als de bloedvloeiende vrouw onrein zijn. Niet in onze Nederlandse context, maar wel in de Indiase context. Daar maken dood en bloed onrein. Daar zijn *dalits* onrein.

In de Indiase context is de tegenstelling tussen rein en onrein van grote betekenis. En wat nu opvalt is dat Jezus het onreine, het onaanraakbare opheft door ... aanraking. En dat is ongekend in India, waar kasteloosheid weliswaar officieel is opgeheven, maar waar het begrip 'onreinheid' nog steeds diep in het denksysteem zit. *Dalits* (zo noemen ze zich overigens zelf, het betekent 'de verpletterden') zijn onrein en zij kunnen niet-*dalits* onrein maken als er contact is. Dus als Jezus aangeraakt wordt en de vrouw geneest en als Jezus het dochtertje van Jaïrus aanraakt en zij staat op, dan wordt het denken in rein-onrein-tegenstellingen op een ongekende manier doorkruist. Aanraking van het onreine leidt niet langer tot onreinheid. Integendeel! Aanraking van het onreine leidt juist tot heling, tot het leven.

Het is lastig om God te leren kennen zónder 'de verpletterden'

Je zou dus kunnen zeggen, aldus Peacock, dat bloed en dood leiden tot redding, bevrijding, opstaan. En dat kennen we natuurlijk van Goede Vrijdag en Pasen. Dat wat 'onrein' is – bloed, dood, maar ook de *dalits:* 'de verpletterden', de vertrapten – dat alles verleent toegang tot het ware leven. Om het in bevrijdingstheologische termen te zeggen: de armen, de *dalits*, hebben we nodig om dichter bij het geheim van God te kunnen komen. Een grotere omkering kun je bijna niet bedenken.

Dit is een taal die dicht bij de mensenrechtentaal staat. Maar toch is deze taal van het geloof anders. Vanuit de mensenrechtenbenadering zou je kunnen zeggen: *dalits* hebben dezelfde rechten als alle andere burgers. Maar de lezing van Peacock gaat verder, dieper. Hij zegt dat we de *dalits* nódig hebben, dat het lastig is om God te leren kennen zónder de *dalits*, zonder de verpletterden. Maar wij zelf leven in een heel andere context. Wij kennen in onze westerse samenleving het kastensysteem niet. We kennen wel uitsluitingsmechanismen, van moslims, van zwarten, uitvergroot door recent

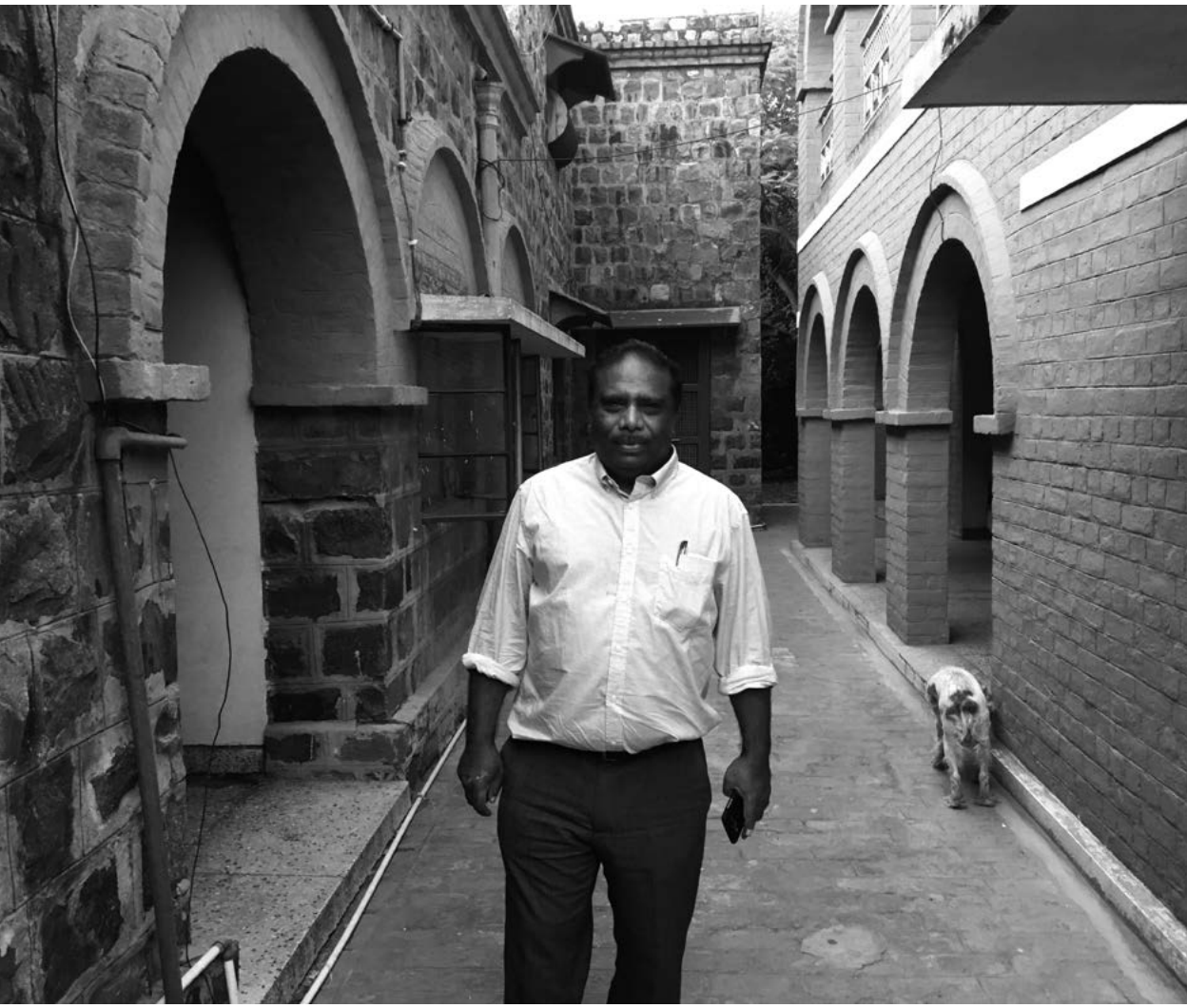

Father Solomon, zelf ook dalit*: 'Kleine stapjes op weg naar meer gerechtigheid, dankzij de druk van internationale gemeenschap.'*

bijvoorbeeld het racistisch extremisme in Charlottesville in Amerika. Maar uitsluiting van kastelozen kennen we niet. Betekent dit dat deze bijbeluitleg slechts een interessant ver-van-mijn-bed-verhaal is?

Armoede, een appèl op ons

Voor Father Solomon uit New Delhi is James Peacocks uitleg niet ver van het bed. Ook Father Solomon is *dalit*. Hij werkt in de sloppenwijken van New Delhi aan een krant met en voor *dalits*. Toen mijn collega Corrie van der Ven een keer met hem en zijn hond Nandia mee ging naar de plaats waar de krant gedrukt werd – het was midden in de nacht – legde hij haar uit dat wij in dezelfde context leven. Hij vertelde dat er kleine stapjes gezet worden op de weg naar meer gerechtigheid voor *dalits*, maar dat die stapjes nooit gezet zijn zonder de betrokkenheid van mensen van buiten India. Hij zei eigenlijk: 'zonder de druk van de internationale gemeenschap'. En daarmee plaatste hij zichzelf en haar in een en dezelfde context. En worden zij en wij betrokken bij het leven van de *dalits*.

Het gaat om kijken in termen van recht en onrecht

De uitleg van dominee Peackock geeft een andere kijk op armoede. Of liever gezegd: geeft ons een andere manier van kijken. Het gaat om kijken in de context, kijken in termen van recht en onrecht, en kijken in termen van verantwoordelijkheid.
Het meest bijzonder is zijn nadruk op hoever wij van God staan wanneer we onze privileges voor lief nemen, hoe weinig we dan eigenlijk begrepen hebben van de bevrijdende boodschap van het Evangelie dat opkomt voor arme, onreine, machteloos gemaakte mensen.
En zo wordt de vraag 'Armoede, wat is dat eigenlijk?' een appèl op ons om armoede te bestrijden. En daarmee is er niet één antwoord op de vraag 'hoe bestrijden we armoede?', maar vele.

Elkaar sterken

De vrouw in Oeganda werd gesterkt door het gebed van mijn collega en mij, door de medische hulp van de kerkelijke organisatie, en door haar verhaal verder te vertellen en te linken aan verhalen van zoveel anderen, door te lobbyen voor het beschikbaar maken van gratis medicijnen, door trouw te zijn aan de partnerorganisatie. En wij bij Kerk in Actie werden gesterkt door de opdracht van het Evangelie, zending in woord en daad. Op weg naar koninkrijk. Zoekend en stamelend, weerbaar en vol passie. Armoede bestrijden is onrecht bestrijden, is zien waar het probleem begint en wat jij daar zelf in het groot of in het klein aan kunt doen. Gedreven door die grootse opdracht: 'Heb uw naaste lief als uzelf.'

** Met dank aan Corrie van der Ven.*

— Elise Kant is Kerk in Actie-consulent voor een aantal classes in Nederland en eerste aanspreekpunt voor gemeenten die het werk van Kerk in Actie willen ondersteunen.

Het doel en de weg

De eerste doelstelling van de Verenigde Naties voor duurzame ontwikkeling gaat over armoede: 'vóór 2030 zijn alle vormen van (extreme) armoede uitgebannen'. Wanneer is iemand in armoede? Waar ijk je dat aan? Dit doel vraagt om een weg: op welke wijze wordt er gewerkt aan deze belangrijke doelstelling?
In het Westen vullen wij het begrip armoede veelal materieel in; we willen het uitdrukken in cijfers en statistieken. Datzelfde geldt overigens voor rijkdom, gezien de Forbes-lijsten en genoemde aantallen miljonairs in ons land.
In Afrika hoorde en zag ik een heel andere definitie van armoede. Armoede is met name 'niemand hebben die voor je zorgt en om je geeft'. Daarmee wordt overigens niet het gemis aan financiële mogelijkheden onder het matje geschoven of de behoefte aan duurzame ontwikkeling ontkend. Je wordt er vaak ongedwongen uitgenodigd én gastvrij opgenomen. En na alle festiviteiten is er een overvloedige maaltijd. Je bent vervuld met zorg omdat de oogsten bedreigd worden door de aanhoudende droogte, maar ook met de genegenheid die met elkaar tot stand komt. Inderdaad, wie geeft wat hij heeft, is rijk.

Jezus zegt in de Bergrede dat we geen kostbaarheden op aarde moeten verzamelen maar in de hemel. Een goede uitleg hiervan is 'investeer in mensen'; dus, leg de grondprincipes van Gods koninkrijk uit zoals samengevat in de opdracht om 'God lief te hebben boven alles en de naaste als onszelf'.
Deze rede geeft een kompasnaald. Wat bevredigt werkelijk? vraagt Jezus. Dat is iets wat wij niet kunnen controleren of initiëren. Irritant, maar ook bevrijdend. Want wat wij controleren kunnen we ook isoleren, voor onszelf houden. En wat wij initiëren kunnen we ook afbreken of laten verlopen.
Jezus' kompasnaald is het zoeken van Gods Koninkrijk en Zijn gerechtigheid als eerste en de materiële dingen zullen je er dan bij gegeven worden. Hij wijst op het verlangen naar God om rijk te zijn in Hem; om te verlangen naar zijn herstel van de juiste verhoudingen.
Daarin past de genoemde doelstelling van de VN, met als weg naar dit doel niet een westers gericht zijn op getallen en grafieken, maar een Afrikaans gericht zijn op gemeenschappen en relaties.

— Erjan van der Linde is diaconaal consulent van de Christelijke Gereformeerde Kerken.

Christen zijn als je rijk bent

In mijn jeugd las ik graag de moppenboeken van Max Tailleur. We hadden een hele reeks in huis. Bij tijd en wijle komen er nog grappen boven. Nu ook weer, bij het schrijven van dit artikel over geloof en rijkdom. Ik herinner mij een plaatje van twee rabbijnen die op het Sint Pietersplein in Rome staan en een stoet met limousines met allemaal kardinalen het plein op zien rijden. Zeggen ze tegen elkaar: 'En dan te bedenken dat het allemaal begon met een ezeltje!'

Ziedaar in een notendop het probleem. Naar de eerste intuïtie kan het niet samengaan: christelijk geloof en het hebben van vele goederen. Rijkdom is altijd geproblematiseerd. Te denken valt aan de ontmoeting van Jezus met de rijke jongeling (Marcus 10:17-31), waarbij het tweede antwoord van Jezus op de vraag hoe hij het eeuwige leven kan krijgen, hem rauw op z'n dak valt: 'Er is nog één ding dat je moet doen. Ga naar huis, verkoop alles wat je hebt en geef het geld aan de armen'. Somber vertrekt de man: 'want hij was heel rijk'. In het vervolg legt Jezus uit dat het gemakkelijker is voor een kameel om door het oog van een naald te gaan, dan voor een rijke om in Gods nieuwe wereld te komen.

Te harde boodschap?

Tweeduizend jaar lang zijn theologen al bezig om deze zeer absolute tekst telkens opnieuw te verklaren en te proberen tot de conclusie te komen dat er niet staat wat er staat. De boodschap is te hard voor het hedendaagse *middleclass* geregeerde christendom van de *mainstream* kerken in Nederland.

Er zijn creatieve exegetische oplossingen gevonden. Zo zou het oog van de naald een aanduiding zijn van een klein poortje in de stadsmuur van Jeruzalem, waardoor bepakte en bezakte kamelen de stad niet binnen konden komen. Pas bij het afleggen van de bagage zou het goed komen. Jammer is dat de eerste vermelding van een dergelijk poortje laat-middeleeuws is en dus niet in de buurt komt van historische waarschijnlijkheid. Het is in elk geval een ongeloofwaardige oplossing, waar het direct de ernst en de scherpte van de woorden van Jezus zou ondermijnen.

Een meer geloofwaardige poging om dit soort teksten in een nieuw licht te plaatsen, wordt geboden door de exegetische methode die de *Sitz im Leben* van een bijbeltekst centraal stelt. Hier gaat het kort gezegd om de sociale, maatschappelijke en liturgische achtergrond van bijbelteksten en de manier waarop zij konden functioneren in de eerste kringen waarin zij ontstonden.

In die lijn doordenkend wordt het lastig om het onderscheid te maken tussen zaken die

als vanzelfsprekend bij de achtergrond van de schrijvers behoorden en de werkelijke woorden van Jezus. Zonder twijfel zijn de evangeliën ontstaan in een sociale omgeving van *have-nots* die het aanbreken van het Koninkrijk op zeer korte termijn verwachtten en daarom weinig waarde zullen hebben toegekend aan het vergaren van maatschappelijke welvaart. Zeer begrijpelijk dat dat teksten oplevert die rijkdom in een verdacht perspectief plaatsen.

Een gelovig probleem met het gevoel dat rijkdom verdacht is

Overigens is dat natuurlijk niet het enige wat in bijbelteksten te vinden is. De vraag mag gesteld worden of de eerste christelijke gemeente wel zo 'communistisch' georganiseerd was als in Handelingen 4 en 5 wordt gesuggereerd, waar gelovigen alles zouden delen. De brieven van Paulus laten zien dat arm en rijk nog steeds een *issue* is – bijvoorbeeld in de wijze waarop de eucharistie gehouden wordt – al beklemtoont hij natuurlijk dat er in Christus geen werkelijk verschil tussen arm en rijk meer kan zijn.
Kortom: het is een gelovig probleem van alle tijden en plaatsen, waarin gemakkelijke oplossingen niet bestaan. Een probleem waarbij een gevoel heerst dat rijkdom verdacht is, maar waarbij verschillen in rijkdom, net als overal in het ondermaanse, blijven voorkomen.

Bontjassenkerk

In 2016 schreef de freelance journalist Willem Pekelder een drieluik van portretten van kerkelijke gemeenten in Nederland die zich niet richten op de onderkant van de samenleving, maar die nadrukkelijk een elitaire doelgroep hebben. 'De kerk is voor iedereen, maar sommige kerken lijken vooral te worden bezocht door een kleine elite.' Het ging om de remonstrantse gemeente in Rotterdam, de protestantse gemeente in Bloemendaal/Overveen en de Thomaskerk in Amsterdam. De journalist probeerde met deze artikelen een correctie te geven op het beeld van de actuele kerk in Nederland, dat zich alleen richt op de onderkant van de samenleving. Zou ook de elite het Evangelie niet nodig hebben?
Zelf werd ik met collega dr. Christiane Berkvens-Stevelinck geïnterviewd. In een zekere zin was het op eieren lopen. Het is in de kerkelijke kring nu eenmaal niet breed gewaardeerd om te vertellen dat je een kerkgenootschap bent, dat zich richt op een hoger opgeleid gedeelte van de samenleving. Het Evangelie is er toch voor iedereen?
Binnen de Remonstrantse Broederschap is dat ongezocht wel de situatie geworden. Dit kleine, vrijzinnige kerkgenootschap was ontstaan in het begin van de zeventiende eeuw uit de godsdiensttwisten tijdens het Twaalfjarig Bestand. In 1619 werden navolgers van Jacobus Arminus (1559-1609) door de Synode van Dordrecht uit de grote Gereformeerde Kerk gezet. Zij richtten hun eigen kerk op en moesten als schuilkerk functioneren tot 1795.
Daarna ontwikkelde zij zich opnieuw tot schuilkerk voor anderen die zich in de Nederlandse Hervormde Kerk niet meer thuis voelden toen deze kerk in het laatste derde van de negentiende eeuw veel orthodoxer werd. Duizenden moderne (vrijzinnige) hervormden verlieten hun kerk en werden remonstrant.

Het kleine kerkgenootschap groeide van 2.700 leden in 1850 tot 12.000 in 1900.
Daar wie van kerk veranderde niet direct kon rekenen op diaconale steun als er ellende zou plaatsvinden (werkloosheid, kinderen die wees werden en een beroep moesten doen op een weeshuis van de diaconie, ouden van dagen die in een kerkelijk georganiseerde oudeliedenhuis terecht wilden komen) waren het slechts de maatschappelijk hoger geplaatsen die over durfden te gaan. Zo ontstond een kerk die in Rotterdam in de volksmond bekend zou staan als de Bontjassenkerk.
Tegenwoordig worden er natuurlijk geen bontjassen meer gedragen, maar hoe je het wendt of keert, nieuwe mensen passen best bij de reeds aanwezigen. Remonstranten zijn gemiddeld hoger opgeleid. Al bij de laatste volkstelling in 1971 bleek dat de Remonstrantse Broederschap het kerkgenootschap was met het hoogste percentage academici onder zijn leden. Het feit dat nieuwe leden worden uitgenodigd zelf hun geloofsbelijdenis te schrijven (en niet een bestaande tekst te ondertekenen) versterkt dat ook. Verder maakt dat, dat de preken een bepaald publiek veronderstellen: een publiek dat op de hoogte is van ontwikkelingen in de cultuur, in het bijzonder de literatuur en de wereld van de wetenschap.

Scherpstellen

Wat betekent dat nu voor het soort gelovigen dat op zondag bij mij in de kerk zit? Stellen zij andere vragen? Zijn het andere christenen? Hebben zij problemen met hun relatieve welvaart? Het grappige is dat ik in de dagelijkse praktijk niet veel herken van dergelijke impliciete zorgen. Alsof je geen goed christen kunt zijn als je rijk bent en aanzien hebt.

Zelf zie ik het als een uitdaging om voor een heel specifieke doelgroep: hoger opgeleid, maatschappelijk welvarender dan gemiddeld (maar ook ouder), de vragen van het Evangelie scherp te stellen. Met al te eenvoudige antwoorden kom ik niet weg. Ik heb hoorders die nadrukkelijk bij het geloven ook 'hun hele verstand' willen gebruiken. Ik geloof dat het Evangelie er nadrukkelijk ook is voor mensen die met een wetenschappelijk wereldbeeld om zich heen kijken. Voor mensen die leiding geven of gegeven hebben aan de samenleving. Die hebben niet meer of minder, maar gewoon evenveel het Evangelie nodig, als verwoording van hun roeping in deze wereld. Als steun in de rug in een soms ingewikkeld bestaan.

Van wie veel kan en heeft, mag veel verwacht worden

Waar ik wel in geloof, is dat elk mens een levensopdracht heeft om op de plaats waar hij of zij is gesteld gestalte te geven aan zijn roeping. Wie veel kan en veel heeft, van hem of haar mag veel verwacht worden. Zoals in de gelijkenis van de talenten. In die lijn past ook een publicatie uit 1982 van de remonstrantse theoloog L.J. van Holk (1893-1982): *Elites: wat is er tegen?* In dit essay breekt de schrijver een lans voor het eerherstel van de elite: een nadrukkelijke 'de-nivelleringspoging' en een belijdenis van geloof in superieure krachten en begaafde mensen'. Meer mogelijkheden geven meer verantwoordelijkheid. Deze benadering lijkt mij vruchtbaarder dan het doorgaan met rijkdom en mogelijkheden vooral te problematiseren. Kerken en theologen ver-

'De kameel en de naald', gravure van Philips Galle, naar Maarten van Heemskerck, 1563
Links op de voorgrond probeert een rijke man (met een stokkebeurs in de hand) zich door een poort te wringen. Achter hem een kameel, voortgedreven door drie mannen: een boer, een rechter en een koopman. Zij proberen het dier door een naald te dwingen die vastgehouden wordt door een hand die uit de wolken komt. Links op de achtergrond de weg naar het rijk der hemelen die leidt naar Christus in de wolken. De prent heeft een Latijns onderschrift en is deel van een serie met als onderwerp 'de ellende die rijkdom brengt'.

jagen daarmee mensen die ook behoefte aan het Evangelie zouden (moeten?) hebben. Overigens past het in dit blad natuurlijk te constateren dat rijkdom en elite maar zeer relatieve begrippen zijn. In vergelijking met het werkveld van de Nederlandse Zendingsraad kan toch elke Nederlandse christen gerekend worden tot de financiële elite van deze wereld. En daarmee is ook iets gezegd over de verantwoordelijkheid van de lezer!

Noot

[1] Verschenen in *Trouw*, 27 juli, 3 en 10 augustus 2016. Te raadplegen via de website www.willempekelder.nl.

— Tjaard Barnard is predikant van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam.

Kindpredikers in Brazilië

Een vierjarig Amerikaans jongetje dat roept dat je je leven aan God moet geven, een elfjarig Braziliaans meisje dat mensen geneest, een ander Amerikaans jongetje van tien jaar dat vol passie spreekt over het bijbelboek Daniël. Kindpredikers, een fascinerend fenomeen dat opduikt over de hele wereld. Vooral in Brazilië groeien ze in aantal en opvallend is dat veel van hen uit de onderklasse of lagere middenklasse komen.

Op het internet circuleren tientallen filmpjes van jonge kinderen die in een kerk staan te preken. Ze preken niet alleen, sommige van hen doen ook aan massale genezingsdiensten en spreken over openbaringen en profetieën. Enkele jonge voorgangers genieten grote bekendheid en vliegen de hele wereld over om in kerken te komen preken. Dit komt met name voor in bepaalde protestantse stromingen als pentecostale kerken en charismatische gemeenschappen. Het verschijnsel is niet nieuw. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw beleefde dit verschijnsel van jonge missionarissen al een hoogtepunt. Maar opvallend is dat er sinds een aantal jaren vooral in Brazilië een grote toename te zien is van kindpredikers. Dit komt niet geheel uit de lucht vallen, aangezien Brazilië het meest pentecostale land ter wereld is (Von Sinner 2012). De Braziliaanse pastoor Walter Luz schat dat er in zijn land wel duizenden kindpredikers zijn, maar wetenschappelijk onderbouwde cijfers zijn er niet. Wel is duidelijk dat veel van deze kinderen uit de armere wijken en uit families uit de onderklasse of lagere middenklasse komen (Shapiro 2015).

De stem van God

Veelgehoorde kritiek is dat de kinderen het gedrag van hun ouders of mensen in de kerk kopiëren. Ze herhalen veelgeciteerde zinnen en spreken die vol passie en met groot volume uit, zoals ze dat de voorgangers ook zien en horen doen.

Veel toehoorders geloven er heilig in dat deze kinderen de opdracht om te preken van God hebben ontvangen. In één van de filmpjes die op internet circuleren zegt een vrouw over het jongetje van tien jaar dat ze net in de kerk heeft horen preken: ‘God gebruikt hem. God spreekt door hem heen. Hij is enkel een instrument voor de Heer’ (*Around the world in 80 faiths* uit 2009). In bredere zin is de opvatting van sommige pentecostalen dat mensen niet meer dan ‘lege hulzen’ zijn die door God als spreekbuis gebruikt worden.

Kijkend naar de interviews met de kinderen en hun ouders zie je telkens weer dat de kinderen al op vroege leeftijd het gevoel hadden dat dit werk op hun pad was gekomen. In profetieën is aan de ouders geopenbaard dat hun kinderen speciaal zijn. De moeder van de elfjarige Braziliaanse Alani zegt daarover:

De Braziliaanse Alani Santos: 'instrument van God' volgens haar moeder

> 'Ik voelde dat ze al een instrument van God was toen ze nog in mijn buik zat. [...] De Heer verraste ons omdat ze al gebruikt werd vanaf dat ze een baby was' (Shapiro 2015).

Kerk voor de armen

De omgeving waar deze kinderen opgroeien beïnvloedt onmiskenbaar de perceptie van het leven en het werk van God. Maar welk verband bestaat er precies tussen de sociale situatie van de kindpredikers en de taak die zij binnen de kerk vervullen? En welke traditionele ideeën over de samenhang tussen religie en sociale of fysieke status spelen een rol in het geloof in kindpredikers?
In de pentecostale kerken wordt veel moeite gedaan om potentiële nieuwe kerkgangers te bereiken. Ze moeten opboksen tegen een hoop andere denominaties in Brazilië, met name tegen de populaire en diepgewortelde katholieke kerk. Het is daarom zaak dat de pentecostale gemeenten met iets speciaals komen om bezoekers te trekken.

> 'Onder charismatische denominatie, is de strijd om wonderen en emotionele bevrijding te brengen groot. [...] Kindpredikers vullen een speciale niche: ze belichamen het charisma en theatraal vermogen van oudere prekers, maar gefilterd door kinderlijk onschuld' (Shapiro 2015).

Vanouds zoeken de mensen uit de armere wijken hulp bij de kerken voor ondersteuning in hun vaak uitzichtloze situatie. Vanaf de jaren zestig/zeventig kwam in de katholieke kerken van Latijns-Amerika de bevrijdingstheologie op, een beweging die een concreet plan had om de gemarginaliseerden in de samenleving te helpen door onderdrukkende structuren in maatschappij en kerk aan de kaak te stellen vanuit christelijk oogpunt. Maar met de komst van de pentecostale beweging zie je dat veel arme mensen juist bij déze kerken hun heil zoeken. De meest voorkomende reden hiervoor is dat de kerkgangers een meer persoonlijke relatie met God zoeken (Wormald 2014).
De pentecostalen spelen vooral in op het verbeteren van de gezinswaarden. Brazilië is een land waar veel problemen zijn met alcohol, drugs, geweld en prostitutie. Door morele waarden te onderwijzen aan de gezinnen kan er een directe verandering doorgemaakt worden. Door bijvoorbeeld een vader van zijn geldverslindende alcoholgebruik af te helpen, blijft er geld over voor het levensonderhoud van het gezin, educatie en gezondheidszorg. Stukje bij beetje klimmen deze gezinnen omhoog op de sociale ladder. In deze sociale context wordt er op een bepaalde manier gekeken naar de pentecostale kerken: 'Kindgenezers en de pentecostale kerk representeren een mogelijke vorm van redding' (Phillips 2010). Maar niet alleen op een praktische manier steekt de kerk een helpende hand uit naar de armen:

> 'Er is ook een geest of vreugde en hoop in veel van deze kerken, dat een waardevol gegeven is in veel samenlevingen, vooral wanneer mensen geconfronteerd worden met problemen of zeer veel moeite hebben met rondkomen' (Miller 2013).

Bewoners van krottenwijken die dagelijks moeten worstelen om de basale behoeften, worden opgewekt door het geloof en ervaren hun armoede op een andere manier (Chesnut 1997). De hoop die hier gepredikt wordt, voorziet in een behoefte van de gemarginaliseerde inwoners van Brazilië. Kindpredikers vervullen een bepaalde heldenrol in dit verhaal; kinderen zijn de hoop van de toekomst en zij zijn nog niet beschadigd door hun complexe omgeving.

God en maatschappij dienen

Wanneer je de interviews met de kindpredikers beluistert, merk je een sterk verlangen om te helpen en een duidelijk verantwoordelijkheidsgevoel om de maatschappij te dienen, met God aan hun zijde:

> 'Ze werden geconfronteerd met de problemen van hun arme gemeenschappen – alcohol, drugsmisbruik, hiv/aids, werkloosheid – vanaf een zeer jonge leeftijd, en zij werden opgevoed met het idee dat zij speciale krachten hebben om het op te lossen' (Shapiro 2015).

Wanneer ze oud genoeg zijn voor een 'echte' baan, willen ze dokter, federale rechter of psycholoog worden en de wereld verbeteren. Ambitieuze plannen voor jonge kinderen. Maar wat ook zichtbaar wordt, is een zekere tragedie: kleine kinderschoudertjes moeten het juk van de gehele Braziliaanse samenleving dragen.

De elfjarige Ezekiel Stoddard in een YouTube-filmpje uit 2013

Door dit pad in te slaan helpen ze via God anderen, maar daarnaast ook zichzelf. Zodra ze bekend worden en voor grote zalen mogen preken, gaan de kindpredikers en de gezinnen waartoe ze behoren er financieel op vooruit. Volgens Vice wordt er veel geld verdiend met de jonge kinderen:

> 'Gemanaged door hun ouders, 365 dagen per jaar op tour, en $ 900 in rekening brengen voor een twee uur durende dienst, kindpredikers zijn *big business* in Brazilië. Elk evenement wordt gepromoot met posters, magazines en radio advertenties. Als je wilt dat één van deze wonderkinderen jouw parochie bezoekt, moet je een aanbetaling doen voor een minimum van 150 dvd's (kosten rond de $ 750).'

Sommige mensen zien kindpredikers als een vorm van religieus kindermisbruik, gefaciliteerd door de ouders. Maar het is ook niet ondenkbaar dat de ouders tot een bepaalde hoogte werkelijk geloven in de gave van hun kind en tegelijkertijd deze kans aangrijpen om hun kind en de rest van het gezin een beter leven te bieden.

> 'Voor Alex, was preken zowel een weg uit de armoede, alsook een oprechte missie' (Shapiro 2015).

> 'De meeste van hen *(fans)* kopen mijn dvd's, en dat is heel goed omdat ik dan het geld dat ik verdien aan mijn ouders kan geven. Ik hoef me geen zorgen te maken over eten en kleding. Ik gebruik ook veel van het geld om eten en drinken

te geven aan de mensen in de sloppenwijken (*favelas*)' (Kix 2009).

Voor de ouders en de kinderen is het een win-winsituatie: de gezinnen profiteren van de nieuwe financiële situatie, de kinderen blijven van de straat en uit de problemen, de maatschappij wordt er beter van en meer mensen leren God kennen.

'Health and wealth-gospel'

In de charismatische kerken waar de kinderen voorgaan, bestaat een vast geloof dat de mentale en fysieke toestand van de mens in direct verband staat met het geloof. Kleine Alani van elf jaar die preekt in de kerk van haar vader, houdt regelmatig gebedsgenezingsdiensten. Mensen komen van heinde en ver om door dit meisje aangeraakt te worden. De zuiverheid van een kind kan de duivel uitdrijven, is de heersende gedachte. Het geloof in een geestelijke strijd, een 'tussenruimte' tussen God en mensen, is een veelvoorkomend gedachtegoed in Brazilië. Dit is te koppelen aan de traditionele religies van het land die zich ook richten op het uitdrijven van kwade geesten en wonderbaarlijke genezingen. Veel mensen in

Alina Santos in een gebedgenezingsdienst

Latijns-Amerika geloven in 'het kwade oog', hekserij en reïncarnatie (Wormald 2016). De pentecostale kerk weet op een aansprekende manier een brug te slaan tussen de oude rituelen en het christendom.

> 'Door de nadruk te leggen op persoonlijk contact met het goddelijke, door gebedsgenezing, spreken in tongen en profeteren, trekt pentecostalisme diegenen aan die affiniteit hebben met inheemse religies die traditioneel overtuigingen en praktijken die verband houden met directe communicatie met de 'geesteswereld' omvatten' (Wormald 2016).

> 'Het maatschappelijke zorgsysteem in Brazilië is heel zwak. Dit leidt ertoe dat veel mensen uitwijken naar de kerk' (Shapiro 2015).

De ongelijkheid en armoede creëren ruimte voor de pentecostale kerk om de rol van sociaal vangnet op te vullen op de plekken waar de overheid steken laat vallen. Kindpredikers vervullen de speciale taak om mensen hoop te bieden. Zij stralen onschuld en zuiverheid uit en zijn wellicht toegankelijker dan hun volwassen collega's. Door kindpredikers in te zetten houden zowel staat als kerk een bepaald systeem in het sociale werkveld in stand.

Literatuur

– *Around the World in 80 Faiths: United States of America.* Door Peter Owen Jones. Geproduceerd en geregisseerd door Sian Salt. London, England: British Broadcasting Corporation (BBC), 2009

– *Bijbel (NBV)*, Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, 2013

– R. Andrew Chesnut, *Born Again in Brazil: The Pentecostal Boom and the Pathogens of Poverty,* New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1997

– Cordelia Hebblethwaite, 'The Curious Allure of Child Preachers', *BBC News Magazine*, 29 augustus 2012

– Janet Heimlich, *Breaking Their Will: Shedding Light on Religious Child Maltreatment,* Amherst, NY: Prometheus Books, 2011

– Martina Kix, Interview 'Bible Babies', Vice.com. 1 mei 2009

– Donald E. Miller, *Spirit and Power: The Growth and Global Impact of Pentecostalism,* Oxford: Oxford University Press, 2013

– Tom Phillips, 'Brazil's Evangelical Revolution Sees Miracle Healers Take Centre Stage', *The Guardian*, 29 oktober 2010

– Samantha M. Shapiro, 'The Child Preachers of Brazil – *The New York Times*', *The New York Times Magazine*, 11 juni 2015

– Rudolf Von Sinner, 'Pentecostalism and Citizenship in Brazil: Between Escapism and Dominance', *International Journal of Public Theology* 6, nr. 1 (2012)

– Benjamin Wormald, 'Religion in Latin America: Widespread Change in a Historically Catholic Region', Pew Research Centers Religion Public Life Project RSS, 13 november 2014

— Mirjam Vossepoel is mediawetenschapper, gespecialiseerd in documentaire/film en religie. Zij schreef een paper over kindpredikers, waarvan ze voor *TussenRuimte* een samenvatting maakte.

Een voorkeursoptie voor de armen?

Zorg voor de armen is de eeuwen door een vanzelfsprekende opdracht voor de kerk ... Of toch niet? En: is er ook niet steeds het risico dat mensen als object van zorg gezien blijven worden, in plaats van als gelijkwaardig lid van de gemeente van Christus?

Armoede in de Bijbel

'Wie een geringe onderdrukt, smaadt diens Maker, maar wie zich over een arme ontfermt, eert Hem' (Spreuken 14:31). Deze tekst is slechts een van de vele in de Bijbel die over de zorg voor armen gaat. Van begin tot eind is duidelijk dat God zich bekommert om degenen die het moeilijk hebben. In de Torah vinden we wetten, die ervoor moeten zorgen dat mensen die makkelijk achtergesteld kunnen worden, beschermd worden. De zorg voor hen moet niet afhankelijk zijn van de eventuele goedgeefsheid van beter bedeelden: iedereen heeft recht op een leven zonder zorgen en het is dus een goddelijke plicht om rekening met anderen te houden.

We zien dan ook dat de profeten hard van leer trekken tegen rijken en machtigen die zich misdragen tegen de zwakkeren in de samenleving. 'De bevolking van het land doet niets dan afpersen, doet niets dan roven. De ellendige en arme persen zij af, en de vreemdeling buiten zij uit zonder recht', zegt God tegen Ezechiël (22:29), wanneer Hij het volk aanklaagt om hun zonden. Vergelijkbare woorden lezen we ook bij de andere profeten: wie de ander onrecht aandoet, doet God onrecht aan.

In het Nieuwe Testament zien we deze lijn verder gaan. Jezus ontfermt zich over mensen die het moeilijk hebben en uit regelmatig kritiek op de hardheid van de leiders van het volk. Hij geneest zieken, neemt het op voor gemarginaliseerden in de maatschappij, zoals hoeren en bedelaars, en leert de mensen om de ander lief te hebben als zichzelf. Zijn volgelingen volgen Hem ook hierin, zo schrijft Jakobus: 'Nu dan, rijken, huil en jammer over al de ellende die u overkomt (...) Zie, het loon van de arbeiders die uw velden gemaaid hebben, dat door u achtergehouden is, schreeuwt tot God' (Jakobus 5:1, 4a).

Armoede in de kerkgeschiedenis

De kerk is zich de eeuwen door bewust gebleven van de opdracht om voor de minderbedeelden te zorgen. Dit ging met vallen en opstaan, dus ons past bescheidenheid. Het kwam voor, dat kerkleiders zichzelf verrijkten of hun machtspositie koste wat kost wilden vasthouden en nederigheid en dankbaarheid verwachtten van de armen. Soms raakte

de zorg voor gemarginaliseerden bijna geheel uit beeld, werd de schuld van hun moeilijkheden bij henzelf neergelegd of werd er met twee maten gemeten (zoals wél zorg voor de armen van het eigen volk, maar anderzijds enthousiast deelnemen aan de slavenhandel). En hoe vaak is de tekst 'Want armen zullen binnen uw land nooit ontbreken' (Deuteronomium 15:11) niet misbruikt om het nut van armoedebestrijding te bagatelliseren, want er zullen toch altijd armen blijven.
Er zijn echter ook veel goede voorbeelden. Gezien de omvang van het thema beperk ik me tot enkele voorbeelden uit de geschiedenis om vervolgens in te gaan op nieuwere ontwikkelingen.

Diaconale voorbeelden

In de vroege kerk zien we een speciale positie voor de diakenen, naast die van de priesters en bisschoppen. Zo staat er in de vijfdeeeuwse Syrische Kerkorde te lezen, dat de diaken zich moet bekommeren om de vreemdelingen, de zieken en de weduwen en wezen. Ze moeten de armen bezoeken om te zien of niemand in angst, ziekte of nood verkeert. De ijverigste en beste bestuurder onder de diakenen mag de vreemdelingen ontvangen in het gasthuis van de kerk!
Kloosters werden naast een plek van studie en devotie ook een toevluchtsoord en een plaats van waaruit hulp verleend werd aan mensen in nood. In de zestiende eeuw ontstonden, onder andere dankzij de jezuïeten, naast de al bestaande 'werken van barmhartigheid' allerlei nieuwe initiatieven, zoals zorg voor psychiatrische patiënten en prostituees. Ook onderzochten de jezuïeten de oorzaken van armoede om zo bijvoorbeeld te proberen te voorkomen dat mensen in de schulden zouden raken. In Milaan ontdekte de aartsbisschop dat armoede vaak de oorzaak voor prostitutie was en zorgde daarom voor onderwijs aan prostituees en arme kinderen.
De Spaanse priester-dominicaan Bartolomé de las Casas zette zich aan het begin van de zestiende eeuw al fel in voor verbetering van de situatie van de inheemse bevolking in Latijns-Amerika. Door zijn toedoen werd de slavernij van deze mensen afgeschaft. Het ongewenste effect hiervan was echter wel, dat men toen slaven uit Afrika begon te halen. Ook hiertegen kwam De las Casas in het geweer, maar zonder resultaat.
Bij de reformatoren zien we verschillende visies op diaconie. In Luthers tijd werkte maar een zeer klein percentage van de bevolking, velen leefden van bedelarij. Daar wilde hij wat aan doen. Volgens hem was een arbeidsplicht nodig, zodat iedereen zelf in zijn bestaan zou kunnen voorzien. De zorg voor de armen zag hij verder als taak van de christelijke overheid, waarbij deze wel geld moest krijgen uit kerkelijke collectes en de opbrengst van kerkelijke goederen.
Voor Bucer is het diaconaat echter een *nota ecclesiae*: de ware kerk moet zowel naar binnen als naar buiten diaconaal handelen. Kerk en overheid moeten hierin wel samenwerken. Zijn opvatting over diaconaat is erg ruim, bijvoorbeeld meisjes helpen bij hun bruidsschat, arbeiders aan werk helpen zodat ze zelf de kost (weer) kunnen verdienen, gevangenen loskopen.

Nieuwere ontwikkelingen

Was diaconie eerst eeuwenlang vooral een aangelegenheid voor de eigen lokale of re-

gionale context of eventueel de context van een kolonie of zendingspost, door de globalisering veranderde de situatie enorm. Mensen zien met eigen ogen of via tv de verschillen tussen rijkdom en armoede, vrijheid en onderdrukking, veilige en gewelddadige regio's. Ook is er de bewustwording, dat wat men in het ene gebied doet, koopt en bepaalt invloed heeft op mensen elders. In politiek, maatschappij en kerk spelen deze thema's een rol, waarbij interesse en keuzes variëren van grote betrokkenheid en zorg voor de ander tot het vooral bezig zijn met het eigen welzijn. Ik richt me hier nu alleen op ontwikkelingen in kerk en theologie.

Bevrijdingstheologie

Onder de invloed van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), waarbij de kerk aangespoord werd om meer aandacht te schenken aan de wereld om haar heen en de 'tekenen der tijden' te interpreteren vanuit het Evangelie, ontstond in Latijns-Amerika de bevrijdingstheologie.
Op de bisschoppenconferentie in Medellín (Colombia, 1968) werd de enorme kloof tussen arm en rijk en de onderdrukkende sociale structuren die dit in stand hielden besproken. De bisschoppen staken daarbij ook de hand in eigen boezem: als de kerk zich hier niet tegen zou verzetten en alleen gericht zou zijn op het geestelijk heil van de mensen, zou de kerk zelf deze structuren ook in stand houden. De kerk moest daarom uitgaan van de 'voorkeursoptie voor de armen' en opkomen voor hen en hun rechten. Deze visie verspreidde zich ook naar elders, waarbij deze aangepast werd al naar gelang de lokale situatie. Te denken valt aan de 'zwarte' theologie, feministische theologie en de Minjung-theologie (sociale gerechtigheid in Zuid-Korea).
Werd de bevrijdingstheologie in al zijn verschillende schakeringen aan de ene kant omarmd, aan de andere kant was er kritiek dat deze te politiek was en de theologie op de achtergrond raakte.

Mensen 'uit de marges'

Anderen vonden, dat de bevrijdingstheologie nog niet ver genoeg ging: draagt de bevrijdingstheologie niet het risico in zich, dat de armen of andere achtergestelden object blijven van de zorg en aandacht van degenen die het beter hebben, een kerkelijke positie hebben, meer geleerd hebben? Moeten in plaats van de voorkeursoptie *vóór* de armen, deze mensen 'uít de marges' juist niet zelf aan het woord komen? Deze visie is te vinden in het document van de Wereldraad van Kerken *Samen voor het leven* (2012):

> 'Zending vanuit de marges onderkent dat 'het centrum' toegang heeft tot systemen die recht, vrijheid en individualiteit waarborgen en respecteren, terwijl leven in de marge uitsluiting van recht en waardigheid betekent. Mensen in de marge zien vaak dingen die voor mensen in het centrum onzichtbaar zijn. Zij weten vaak welke buitensluitende krachten een bedreiging voor hun overleven vormen.'

Een aspect hiervan is (het gebrek aan) inclusie in kerken. Is het niet vaak zo, dat iemand (onbewust) toch gezien wordt als bijvoorbeeld 'de gehandicapte', 'de niet-blanke', 'de ex-verslaafde'. Is er ook hier niet steeds het

risico, dat mensen als object van zorg blijven gezien worden in plaats van een gelijkwaardig lid van de gemeente van Christus?

We zien dat 'zorg voor de naaste' voor alle kerken een blijvend thema is. Daarbij is er ook (steeds meer) aandacht voor onderwerpen als inclusie, kwetsbaarheid, wederkerigheid, *holistic mission*. Duidelijk is dat christenen uit allerlei kerkelijke richtingen zich bekommeren om wat er gebeurt in de wereld, of het nu gaat om armoede, rampen, vluchtelingen, onderdrukking of het klimaat. We zien dit in documenten van de Wereldraad, in pauselijke encyclieken en exhortaties, in het protestants-evangelische Micha-netwerk en het werk van de oosters-orthodoxe oecumenisch Patriarch Bartholomeus.

Welvaartsevangelie

Binnen de christelijke visies is er echter ook een die het probleem van een andere kant lijkt te benaderen: de welvaartstheologie. In alle varianten die ervan zijn, is er dezelfde kern: wie op God vertrouwt, zal het goed gaan. Hij geeft zegen, juist ook in dit leven. Een boodschap die veel mensen aanspreekt, zeker degenen die te lijden hebben onder armoede en onrecht.
Van buitenaf is het moeilijk om dit enthousiasme te kunnen begrijpen: het klinkt allemaal wel mooi, maar in de praktijk verandert er voor de meeste mensen niets, behalve voor veel kerkleiders, die zich kunnen verrijken door de giften van goedgelovige volgelingen. Maar als je arm bent, wil je dit dan juist toch niet geloven? Hoop houden, ook al verandert er niet direct iets? Bij sommige gemeenten is er ook inderdaad vooruitgang te zien, de hoopvolle boodschap zet mensen aan om dingen aan te pakken en voor elkaar te zorgen. Op andere plaatsen zie je mensen echter teleurgesteld raken, niet alleen op deze boodschap, maar soms op alles wat met God en kerk te maken heeft.
Het scepticisme waarmee veel westerse zendingswerkers dit soort kerken elders in de wereld bekijken, zou trouwens ook gespiegeld moeten worden naar de eigen kerkelijke situatie. Heeft de rijkdom en maakbaarheid in het Westen de kerken niet al lang beïnvloed, waardoor er een soort welvaartsgeloof is ontstaan: over het algemeen scoren thema's als geborgenheid, zorg voor elkaar, liefde en lofprijzing hoger in het kerkelijk leven dan veroordeling van onze rijkdom, van onze schuld in onderdrukkende structuren, van lijden en verdriet. Als het al over die laatste thema's gaat, wordt het gauw goedgepraat door activisme (zoals *fairtrade* producten kopen) of Gods vergevende liefde en zorg. Ligt daar niet een groot probleem voor kerken in het Westen? En daarnaast: luisteren we wel werkelijk naar de stem van de mensen uit de marge? Kijken we toch niet vanuit ons eigen perspectief naar zaken? En andersom: hoe vaak geven mensen uit de marge niet de 'correcte' antwoorden op de schijnbaar open vragen van de mensen in het centrum, omdat ze – hoe je het ook wendt of keert – toch van hen afhankelijk zijn?

Terug naar de Bijbel

Sinds de tijd van de Bijbel is er weinig veranderd. Zoals gezegd zullen er inderdaad altijd armen bij ons blijven. Hoeveel we ook doen, we moeten niet de illusie hebben dat armoede ooit tot de verleden tijd gaat horen.

De meeste mensen die gewend zijn aan de welvaart die ze hebben, zullen niet werkelijk radicaal willen delen met mensen elders. En er zullen altijd mensen zijn, die zich willen verrijken. Onderdrukkende structuren zullen dus ook niet verdwijnen.
Daarnaast heeft de Bijbel ook nog enkele kritische noten te kraken. Het probleem zit er niet alleen tussen rijk en arm, maar ook tussen armen onderling. Armen zijn geen betere mensen dan rijken, ze maken dezelfde fouten. Zo lezen we van de slaaf van wie een schuld van tienduizend talenten is kwijtgescholden, dat hij zijn medeslaaf in de gevangenis gooit, omdat deze hem nog honderd penningen schuldig is (Mattheüs 18). Het is dan wel een gelijkenis, maar zijn die juist niet gebaseerd op reële situaties?
Ook bij het idee van de voorkeursoptie voor de armen zijn nog wel enkele kanttekeningen te maken. 'U mag een arme bij zijn rechtszaak niet voortrekken', staat er in Exodus 23:3. Blijkbaar waren er toen ook al mensen die zich het lot van de armen aantrokken. Dat is zeker goed en zelfs duidelijk Gods wil, zoals we aan het begin zagen.
Maar het mag niet zo zijn, dat daardoor de gerechtigheid geweld aan gedaan wordt.
En als we naar Jezus kijken – kunnen we dan nog zeggen dat Hij een 'voorkeursoptie voor de armen' heeft? Zien we bij Hem juist ook niet, dat Hij zich over corrupte rijken (de tollenaar Zacheüs) en mensen uit de onderdrukkende macht (de hoofdman in Kapernaüm) ontfermt?
Blijkbaar ligt het in de Bijbel allemaal iets gecompliceerder dan alleen een voorkeur voor de arme en zwakkeren in de samenleving. Dat zij door Gods wetten extra beschermd worden staat buiten kijf, net zoals Jezus oog heeft voor zieken, armen en gemarginaliseerden.
Maar blijkbaar gaat het om meer – of eigenlijk: om iets anders. Is het niet zo, dat iedereen – rijk of arm, zwak of machtig – God nodig heeft, preciezer: Gods vergeving in Christus? Daar draait het om. En wie dat aanvaardt, zal ook anders (moeten) omgaan met zijn medemens.
Dan zou delen vanzelfsprekend moeten zijn. Net zoals om de ander niet meer als arme te zien, maar als broeder en zuster, van wie mening, visie en klacht er natuurlijk toe doen. Net zo goed als de mening van de broeder en zuster in het centrum er toe doet. Deze gerechtigheid is de bijbelse basis van de zorg voor de naaste. In de uitwerking kan dit heel nauw raken aan politieke en maatschappelijke initiatieven, maar het uitgangspunt is anders. 'Want u kent de genade van onze Heere Jezus Christus, dat Hij omwille van u arm is geworden, terwijl Hij rijk was, opdat u door Zijn armoede rijk zou worden' (2 Korinthe 8:9).

Literatuur

– Hub Crijns, Herman Noordegraaf e.a., *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, Utrecht: Kok, 2011
– Nederlandse Zendingsraad, Raad van Kerken in Nederland, World Council of Churches, *Samen voor het leven. Zending en evangelisatie in een veranderende wereld*, Amersfoort, 2013

— Foka van de Beek is theoloog, stafmedewerker bij de Nederlandse Zendingsraad en hoofdredacteur van *TussenRuimte*.

Zilver en goud heb ik niet,
maar...

'Ik heet Sabita Rani'

"Ik ben een weduwe en ik woon in Nilphamari, in het noorden van Bangladesh. Ik heb het niet makkelijk gehad in mijn leven, ook nu niet, maar God is goed voor mij en Hij zal me ook kracht geven voor het leven dat nog voor mij ligt. Ik ben getrouwd geweest en die jaren met mijn man en onze dochter was de mooiste tijd van mijn leven.

Toen ik nog bij mijn ouders woonde kreeg ik lepra. De mensen kwamen niet meer bij ons. Ik heb gemerkt hoe men mij haatte. Ook familieleden en mijn ouders hielden niet meer van mij. Dit is een bittere ervaring geweest. Ik verborg mijzelf in ons huis en kwam niet meer buiten, ik voelde mij eenzaam en verloor de moed te leven. Ik besloot ons huis te verlaten en naar het leprazie-kenhuis te gaan. Daar ontmoette ik de man met wie ik trouwde. Hij had lepra en was christen. Ik waardeerde de zorg in het ziekenhuis. Voor we trouwden bekeerde ik mij en ik werd christen. Mijn man hield erg veel van mij en we kregen een dochter. Ik was blij met mijn gezin, de leden van de kerk en ik kon weer gewoon met anderen omgaan.

Mijn man stierf negen jaar geleden. Nu doe ik mijn best om samen met mijn dochter te overleven. Het valt niet mee om drie keer per dag te kunnen eten en het onderwijs van mijn dochter te kunnen betalen. Het valt me zwaar om met mijn lichamelijke beperkingen te werken, maar ik verdien een euro per dag wanneer ik kan werken. Er zijn seizoenen waarin maar weinig werk is. Mijn zus heeft mij ook wel geholpen, soms ook de lokale overheid en Leprazending. Vijf maanden geleden sprak ik met Leprazending over een inkomen verwerven en zij hielpen mij met een kleine koe. Ik verkoop nu koeienmest en verzamel het voer voor de koe. Mijn dochter kreeg wat geld van Compassion, voor haar studie, maar dat project is nu gestopt. Een groot deel van mijn leven ben ik nogal afhankelijk geweest!

Ik kan met mijn zus en dochter zonder problemen kerkdiensten meemaken. De kerkgangers hebben mij altijd welkom geheten. Toen mijn man stierf hebben ze met mij gebeden. Ze hebben mij geestelijk ondersteund en soms kreeg ik ook kleren. De kerk heeft me ook financieel geholpen, waardoor ik land kon kopen en een huis bouwen. Ik ben heel blij met die hulp. Met mijn lepra-verleden is het veel moeilijker om naar bijeenkomsten te gaan waar ook mensen komen die een ander geloof hebben. Hier bij ons wonen maar weinig christenen. De meeste mensen zijn hindoe. Gelukkig kan mijn dochter zonder problemen naar school gaan.

Het valt nog steeds niet mee om drie maaltijden per dag te verdienen, kleren te kopen en onvoorziene kosten te kunnen betalen, maar ik ben blij met ons huis. Ik ben ook bezorgd over de veiligheid van mijn dochter, in een huis zonder man. Zij zit nu in haar tiende schooljaar en het is mijn droom haar verder te zien studeren.
Ik bid tot God dat Hij die droom waar maakt.

Het stigma dat lepra in het algemeen nog altijd met zich meedraagt berust niet alleen op wat anderen over de ziekte denken. Bepalend is ook hoe men er zelf over denkt, hoe men het zelf ervaart en hoe de complicaties van lepra het sociale leven en de dagelijkse activiteiten belemmeren. Hoe zwaar het stigma leeft, hangt ook af van hoeveel inspanningen er al zijn geweest om het te bestrijden. Een patiënt liet weten hoe schrijnend het voor hem was dat de dorpsdokter aan zijn vrouw en zonen vertelde dat zij hun man en vader niet meer aan mochten raken en dat hij geïsoleerd zou moeten worden. Pas in 2011 werd een meer dan honderd jaar oude wet over het isoleren van leprapatiënten afgeschaft in Bangladesh.
— *Piet Both*

‘Nazma Khatoon, zo is mijn naam’

> Ik heb zes kinderen gekregen. Vijf van onze kinderen zijn gestorven en ik heb nog één dochter over. Mijn man stierf zes jaar geleden en ik woon nu met een jongere zus in Nilphamari, in het noorden van Bangladesh.

Ik doe het huishouden en ik houd geiten en kippen. Toen ik een tiener was ging het goed met me. Ik kon mij vrijelijk bewegen, was niet ziek en de mensen hielden van me. Toen ik trouwde raakte ik in verwachting en bleek toen ook lepra te hebben. Vanaf dat moment heb ik een moeilijk leven geleid. Mijn

man bleef mij trouw, maar ik probeerde de ziekte voor mijn buren verborgen te houden. Dat lukte niet omdat ik regelmatig naar de kliniek moest. Toen zij eenmaal door hadden dat ik lepra had, bezochten zij mij niet meer. Het ene na het andere kind dat we kregen stierf ten gevolge van verschillende ziektes. De laatste van die vijf kinderen werkte in de kledingindustrie in Dhaka en zij was 19 jaar oud toen zij stierf. Zij werd vermoord. Dit is een grote tragedie in mijn leven en ik ben eigenlijk verbaasd dat ik nog leef, ondanks dit verdriet en ook nog eens met de gevolgen van lepra.

Toen we nog samen waren leefde ik van wat mijn man in ons gezin binnenbracht. Zelf kan ik niet als dagarbeider werken. Dat is niet goed voor mijn beschadigde en kwetsbare handen en voeten. Maar ik probeer hard te werken door voor de geiten en kippen te zorgen. Ik deel mijn kamer met hen. Ik houd van ze en zij houden van mij. Ik doe enorm mijn best om drie keer per dag te kunnen eten en mijzelf te kunnen kleden. Het is niet makkelijk om deel te zijn van een gemeenschap wanneer er geen man in een familie is. Medewerkers van Leprazending bezochten mij. Ze hielpen mij aan de eerste geiten en kippen. Ik ben getraind in het zorgen voor mijn vee en kan er nu ook tien tot twaalf euro per maand mee verdienen. Ze hebben me echt geholpen om niet van anderen afhankelijk te zijn en dat voelt veel beter. Vroeger leek het wel of mensen mij haatten, maar sinds de medewerkers van Leprazending hier kwamen komen de buren ook weer en ik ga af en toe naar de markt of naar een winkel.

Ik bid alleen, in mijn kamer. Ik ga niet naar de moskee. Ik voel me ongemakkelijk wanneer ik samen met anderen bid. Dat heeft te maken met de lepra. De moskee heeft me ook niet ondersteund. Wel brengen anderen mij soms vlees en zoetigheid tijdens een festival. Mijn leven had er anders, beter, uit kunnen zien, als de gemeenschap zich anders zou gedragen naar mensen die aan lepra lijden. Maar het gaat beter. De dingen veranderen ten goede.

** Deze twee portretten zijn opgetekend door Surendra Nath Singh en vertaald door Piet Both.*

— Surendra Nath Singh is programmadirecteur van Leprazending in het noorden van Bangladesh.

Jezus, het antwoord op (w)elke vraag

Onlangs maakte ik deel uit van een voorgangersreis naar Oeganda, voor de vijfde keer georganiseerd door TEAR. Wij waren één week te gast in dit land, dat wel 'de parel van Afrika' wordt genoemd, om te zien en horen hoe kerken daar omgaan met hun roeping om hun licht te laten schijnen voor de mensen.
Als ervaren brengers van het goede nieuws bevonden wij ons dit keer in een ontvangende positie. Waar wij met een mond vol tanden stonden ten opzichte van armoede, zagen wij hoe kerken hier in de loop der jaren succesvol hadden bijgedragen aan ontwikkeling en eigenwaarde wisten terug te brengen bij de bevolking.
Het evangelie klinkt overal hetzelfde, maar hoe daar handen en voeten aan wordt gegeven verschilt van cultuur tot cultuur. Het is wat al te makkelijk om mensen te vertellen dat Jezus het antwoord is, als je niet eens de vragen weet die leven. Als rijke westerlingen gefêteerd worden op een maaltijd door mensen die dagelijks met armoede te maken hebben, dan vragen we ons al snel af: 'Hoe betaal ik dit terug?' We zijn uit onze comfortzone als we ontvangen van mensen die in onze ogen zo weinig kunnen missen.

TEAR is de weg ingeslagen om lokale kerken te helpen om als dorpsgenoten gezamenlijk ontwikkeling aan te pakken. Wij hebben gezien en gehoord hoe een integrale aanpak van systematische bijbelstudie en onderzoek naar noden in de gemeenschap een stevige ondergrond is om economische pijlers op te zetten. Men begint bij wat in de gemeenschap voorhanden is: wie kan wat bijdragen?, in plaats van voor oplossingen naar de rest van de wereld te kijken.
Daar is vertrouwen voor nodig. We hoorden verhalen van mensen die eigenwaarde hervonden hebben. In sommige dorpen had men zelfs het lef om de overheid te vragen een verharde weg aan te leggen. Daarom denk ik dat juist lokale kerken daadkrachtig kunnen zijn: zij kennen de worstelingen in hun eigen gemeenschap van binnenuit.
Zo'n voorgangersreis geeft inspiratie om ook zelf in eigen wijk en buurt met een integrale aanpak aan de gang te gaan en de vragen te ontdekken waarop Jezus het antwoord is.

— Annemieke van den Berg is relatiemanager Integral Mission (ZWO) bij MissieNederland en redactielid van *TussenRuimte*.

(Zendings)arts Piet Both:

'Een arme houdt niet alleen de hand op, maar geeft zelf'

Piet Both is arts en heeft jaren voor Leprazending gewerkt. Eerder was hij met zijn gezin door de Raad voor de Zending uitgezonden naar Ghana. Later bezocht hij vanuit Nederland regelmatig lepra-projecten in Afrika en Azië. Sinds 2014 is hij redactielid van *Tussen-Ruimte*. Armoede raakt hem zeer en hij was degene die het thema aandroeg voor deze decembereditie.

Het thema 'armoede' houdt je zeer bezig. Waardoor komt dat?

Mijn vrouw Margriet en ik komen beiden uit een gezin waarvan de ouders het goed hadden. Maar eerdere generaties waren arm en daarvan waren we ons goed bewust. We begrepen daardoor een beetje wat het betekent om van weinig rond te moeten komen. Toen ik op de lagere school zat, gaf iemand een presentatie over medische zending, de actie '4xzn': '**z**ij **z**oekt **z**ich**z**elf **n**iet'. Daar, op dat moment, wist ik: 'Dit wil ik later doen.' Hoe, dat wist ik niet. Er was niemand in mijn familie die gestudeerd had of uitgezonden was geweest.

Op de hbs las ik van Anthony van Kampen *Het land dat God vergat*. Van Kampen was op reis in Brazilië en wilde het werk zien van pater Jan de Vries. Deze had de zorg voor 'lepralijders' in de leprozerie Paricatuba op zich genomen. Padre João raadde het hem af en zei: 'Je zult het mij verwijten, dat ik je niet belet heb mee te gaan.' Van Kampen ging mee en eenmaal terug in Nederland schreef hij over Paricatuba: 'Het schamele huisraad was oud, verroest en kapot. Wat hier samenhokte behoorde tot de armsten der armen. Ze bezaten niets op aarde dan hun zieke lichaam en deze waardeloze prullen.' Van Kampen begon fondsen te werven en is lang bij de mensen daar betrokken geweest. Later las ik een interview met zijn dochter. Daarin zei ze dat, na zelf Paricatuba te hebben bezocht, ze begreep 'dat hij bij thuiskomst zo gesloten was, zo in zichzelf gekeerd'.
Na ons afstuderen hebben Margriet en ik bij de Navigators gewerkt. Na zeven jaar werden we opnieuw aan medisch werk in de zending herinnerd. Daarbij sprak vooral Psalm 72 me aan, over God die naar de arme omkijkt: 'Hij zal de arme redden die om hulp roept, en de ellendige, en wie geen helper heeft' (HSV).

Toen ik ging reizen voor Leprazending, zag ik waar Van Kampen over schreef: mensen die arm zijn, zonder inkomen, ziek, eenzaam, alleen gelaten door hun partner, niet meer mee kunnen doen, hun kinderen kunnen niet meer naar school, mensen die afhankelijk zijn en een uitzichtloos leven leiden. En de mensen om hen heen zijn bang voor besmetting en keren zich af, ook omdat de geur van onverzorgde wonden niet te harden is. Lepra wordt 'de ziekte van armen' genoemd. Het is ook de ziekte die verarmt! Mensen zoeken genezing bij traditionele genezers, betalen daar voor, genezen niet en zoeken een ander en gaan misschien ook naar een dokter die de ziekte niet herkent. Dit is wat ik aantrof, 27 jaar geleden. Gelukkig is er veel veranderd. Leprazending beperkt zich niet alleen tot

medische zorg, maar probeert iets aan armoede te doen. Mensen leren een ander vak. Anderen gebruiken een lening om opnieuw aan een inkomen te werken. De bewoners van voormalige lepradorpen denken samen na over wat echt belangrijk voor hen is. Alleen al zo'n gesprek stimuleert mensen om samen aan de slag te gaan en hun omstandigheden te verbeteren en hun welzijn te bevorderen.

Hoe rijm je armoede met Gods liefde?

In Deuteronomium 15:4 lees ik: 'Overigens hoeft er onder u geen arme te zijn, want de Heer zal u overvloedig zegenen.' Toch leven velen in bittere armoede, ook nu de duurzame ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties veel goede initiatieven aanjagen. Er is veel belangstelling voor armoede. In mijn krant kun je bijna alle dagen wel lezen over iets in verband met de armoedeproblematiek. Het probleem is in veel landen zo groot dat ik me afvraag: 'Hoe komen ze hier ooit uit?' Dan lijken die teksten uit Deuteronomium ver weg. Als men zich aan Gods regels houdt, zou er geen armoede zijn … Maar ook in Deuteronomium 15 wordt aangegeven dat er tóch armen zullen zijn (vers 7). Er wordt dan gezegd, dat je op een goede manier met die armen om moet gaan. Daar rust Gods zegen op. Armoede wordt door onszelf in de hand gewerkt. Velen worden door rampen getroffen, maar vaak ligt de oorzaak bij menselijk handelen. De discussie gaat vaak over externe oorzaken van armoede, over wat mensen elkaar aandoen, maar mensen kunnen ook zichzelf verarmen. Zo las ik het boek *Waarom bent u zo arm?* van Bahram Sadeghi, over Sierra Leone. Daarin wordt beschreven hoe na de onafhankelijkheid mensen met overheidsbanen, die een beetje geld hadden, de

grote meneer wilden uithangen. Het geld werd buitenshuis uitgegeven in plaats van het te gebruiken voor het gezin.

> 'Arme mensen kunnen zelf een wereld zonder armoede scheppen … we hoeven alleen maar de ketenen weg te nemen die we om hen heen gebonden hebben.'
> Muhammad Yunus, oprichter van BRAC in Bangladesh, de grootste ngo ter wereld

Welk advies wil je aan kerken en organisaties geven?

Ik kan alleen maar uit ervaring spreken. Grote bedragen komen niet zomaar bij de armen aan. Op de Prisma-website staat: 'Uit onderzoek blijkt dat veel organisaties onbewust niet *the poorest of the poor* bereiken.' Groot geld kan wel omstandigheden en infrastructuur diepgaand beïnvloeden, zoals bijvoorbeeld onderwijs mogelijk maken, maar problemen van mensen zijn daarmee niet zomaar opgelost.

In ons werk hebben we ons vooral op individuen gericht en op de kleine gemeenschappen. De vraag moet zijn: hoe kan deze persoon, familie, gemeenschap opgetild worden? Hoe kunnen ze zichzelf verheffen? We gingen luisteren en mensen aanmoedigen om naar elkaar te luisteren, naar mannen en vrouwen en kinderen. We kunnen de gemeenschap echt vragen naar wat belangrijk voor hen is, en hen aanmoedigen zich te organiseren en samen een sterkere stem te worden in hun contact met autoriteiten. We raakten minder op één interventie gericht; we keken niet alleen meer naar een wond, maar realiseerden ons dat met een wond armoede en eenzaamheid komt binnen geslopen. Het huis vervalt, de akker wordt verwaarloosd en kinderen worden ziek. Door wat hen aangedaan wordt of door wat men vreest, trekken mensen zich ook terug. Als kerk mag je met meer dan Woord

en daad komen. Je mag er zíjn met en voor mensen, niet kort, maar langdurig.
Het is moeilijk voor organisaties om bij de allerarmsten en bij mensen met een beperking uit te komen. Ik begrijp dat wel: als organisatie moet je succes kunnen laten zien, aan de donor. Er moet ook iemand zijn, een lokale organisatie, een kerk, een gedrevene, die de zending, de ngo van overzee bij die allerarmsten kan brengen, die die armen echt als hun missie beschouwen.

Recent kreeg ik een *Micah Global Newsletter* onder ogen, die opriep de overheid eraan te blijven herinneren armoede te bestrijden. We moeten hen op een positieve manier confronteren met de gevolgen van hun beleid, of het niet-implementeren van beleid of het zich niet-conformeren aan internationale doelen. Armoede blijft vaak onzichtbaar, maar moet gezien worden om ons te laten realiseren dat dit niet kan. We leven nu in een tijd, waarin dat mogelijk is. We hebben de ondersteuning van de Sustainable Development Goals en veel ngo’s zijn zich er goed bewust van, dat er zoveel armoede is. Vroeger was armoede een gegeven. In het boek *Koninkrijk vol sloppen* van Auke van der Woud lees je over hoe het 150 jaar geleden in Nederland was. Dat is schokkend. Het kwam er toen op neer, dat wie voor een dubbeltje geboren was, nooit een kwartje zou worden. We leven in een andere tijd. Je kunt er nu niet meer om heen. Er moet iets aan gedaan worden, en gelukkig gebeurt dat ook.

Wat vond jij op dit terrein het meest moeilijke in je werk?
We hadden meer kunnen doen, als we dingen beter en sneller geweten hadden. We ontdekten laat dat er zoiets bestond als ervaring, kennis en meningen van mensen in projecten betrekken bij planning en uitvoering. Veel van mijn collega’s waren

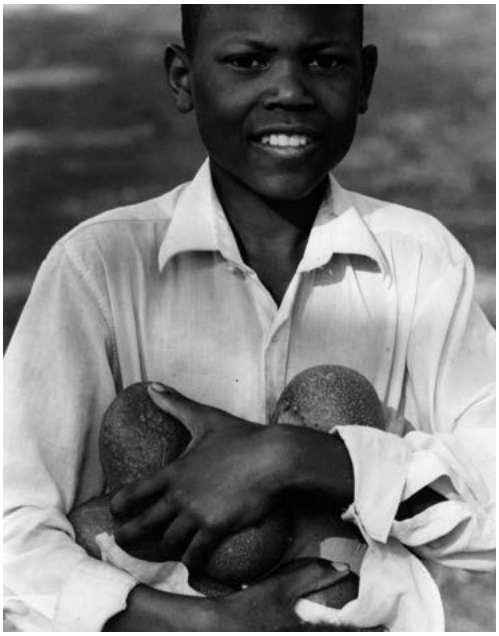

arts, verpleegkundige en fysiotherapeut. In die tijd wisten we nog in alles wat goed was voor mensen. Pas later ontdekten we dat je in gesprek mensen kon vragen naar wat zij dachten en naar hoe samen tot oplossingen te komen. Nu werkt men gelukkig wel zo. Het is belangrijk om te blijven leren.

> Ik wandelde in Congo met een paar collega's. We kwamen een vrouw tegen met gescheurde kleren en een kapotte blikken schaal op haar hoofd en daarop een grote paddenstoel. Die paddenstoel gaf ze aan ons, een belangrijke eiwitbron. Een arme houdt niet alleen de hand op, maar geeft zelf. Zulke ervaringen geven een ongemakkelijk gevoel: te ontvangen uit de hand en het hart van iemand die arm is.

Nog steeds vind ik het niet makkelijk om een goede houding te vinden naar mensen die arm zijn en op je weg komen. Hoe reageer ik op bedelende kinderen? Of op mensen die in je vuilnisbak zoeken naar voor hen nog nuttige zaken? Ik probeer mensen die bedelen aan te kijken en te groeten. Maar zelfs na zoveel jaren in die landen weet ik er nog steeds niet goed mee om te gaan, dat ongemakkelijke gevoel blijft.

> 'God gaf ons de mogelijkheid om altijd aalmoezen te geven (...). God loven is immers ook een aalmoes (...). Net als glimlachen naar iemand die daar nood aan heeft.'

Het deed me goed bovenstaand citaat te lezen uit *An-Nawawi's Forty Hadiths*.

— Foka van de Beek is theoloog, stafmedewerker bij de Nederlandse Zendingsraad en hoofdredacteur van *TussenRuimte*.

‘Niemand mag achterblijven!’

‘Leave no one behind!’ is een gevleugelde term geworden voor politici, hulpverleners en activisten. ‘Niemand mag achterblijven!’ Een belangrijke slogan, die centraal staat in de nieuwe Werelddoelen van de Verenigde Naties. De praktijk is echter weerbarstig. Wereldwijd neemt de armoede in rap tempo af. Maar aan mensen onderaan de sociale en economische ladder gaat deze ontwikkeling totaal voorbij. Hoe kan dat? En is deze trend te doorbreken?

Veel mensen die kozen om te werken voor zending, diaconaat, maatschappelijk werk of ontwikkelingssamenwerking hebben een diepe *drive* om iets te betekenen voor ‘de allerarmsten’. Soms op microniveau, in concrete hulpverlening. Soms op macroniveau, door te strijden tegen onrecht in politieke of maatschappelijke systemen. Maar juist die ‘allerarmsten’ zijn bijzonder moeilijk uit de vicieuze cirkel van armoede te krijgen, zo blijkt keer op keer uit onderzoeken.[1]

Succes en keerzijde

Op diverse terreinen zijn de afgelopen decennia grote stappen voorwaarts gezet. Zo gaat momenteel wereldwijd 90 procent van de kinderen naar school. In 1960 was dat nog minder dan 50 procent.[2] En ook op gezondheidszorg werden spectaculaire resultaten geboekt. In 1965 stierven nog 173 van alle 1000 kinderen voor hun vijfde verjaardag. In 2015 waren dit er 43 per 1000. Dat is een daling van 75 procent.
Miljoenen mensen wisten zo in de afgelopen jaren uit de vicieuze cirkel van armoede te ontsnappen. Dat is heel erg goed nieuws!

‘Fantastisch dat er zoveel bereikt is, maar er zijn gewoonweg té veel mensen achtergebleven’

Maar er is ook slecht nieuws: ondanks al deze verbeteringen leven wereldwijd nog altijd bijna 1 miljard mensen in extreme armoede (minder dan 1,25 dollar per dag). Om allerlei redenen zijn er mensen die voortdurend – vaak al generaties lang – in armoede leven. Extra zorgelijk is dat vrijwel alle vooruitgang van de afgelopen decennia aan hen is voorbijgegaan. In veel landen nam de

economische vooruitgang een hoge vlucht – maar zij verdienden er geen cent meer om. Vrijwel alle kinderen vonden de weg naar school – maar kinderen uit deze groepen juist níet.

Bij de evaluatie van de Milleniumdoelen (de voorganger van de 'Sustainable Development Goals', kortweg de Werelddoelen) werd ruiterlijk toegegeven: fantastisch dat er zoveel bereikt is, maar er zijn gewoonweg té veel mensen achtergebleven. Vandaar de stevige oproep van wereldleiders in 2015 – die een centrale plaats in het voorwoord van de Werelddoelen heeft gekregen: *'Leave no one behind!'*[3]
De mensen die deze groep *'left-behinds'* vormen, behoren vaak tot minderheidsgroepen. Ton Dietz, tot voor kort directeur van het Afrika Studie Centrum, concludeert in een bekend onderzoek over extreme armoede: 'Vooral mensen met een lichamelijke of verstandelijke handicap [...] en mensen uit minderheidsgroepen zijn kwetsbaar en zijn oververtegenwoordigd onder de extreem armen.'[4]

Uit andere studies, bijvoorbeeld van het Overseas Development Institute, blijkt dat de mensen die in vrijwel alle samenlevingen tussen wal en schip vallen – ‘*the bottom billion*’ – behoren tot culturele minderheden, vaak minderjarig zijn, vrouw zijn of een handicap hebben.[5]

(Zelf)uitsluiting

Wat armoede bij minderheidsgroepen extra complex maakt, is dat ze vrijwel altijd met uitsluiting te maken hebben. Uitsluiting door de samenleving, of zelfuitsluiting.[6] Een paar voorbeelden om dit duidelijk te maken.

Een collega is opgegroeid in een gezin in Ethiopië. Ze werd op haar vijfde blind als gevolg van een infectie. Het gezin telde zes kinderen. Als haar ouders tegen anderen over hun kinderen vertelden, spraken ze altijd over vijf kinderen. De blinde Yeti telde letterlijk niet mee. Uitsluiting door haar eigen ouders, en indirect van een samenleving waarin handicap omgeven is door stigma.

Ik ben op Java, in de stad Malang, waar ouders van meervoudig gehandicapte kinderen me vertellen hoe zij elkaar ondersteunen. Door simpelweg in een ruimte, middenin een stadswijk, wekelijks samen te komen. Daar leren ze eenvoudige fysiotherapeutische oefeningen, en steunen ze elkaar in de opvoeding van hun kind. ‘Komen alle ouders van gehandicapte kinderen hier?’ vraag ik hen tijdens mijn bezoek. ‘Nee’, reageert een van de ouders, ‘er zijn nog steeds heel wat ouders die hun kind in huis verborgen houden. Omdat ze zich schamen.’ Uitsluiting en zelfuitsluiting tegelijk.

Een onderzoeksteam is in hartje Burkina Faso, om te onderzoeken hoe mensen ter plaatse ontwikkelingsprojecten waarderen. Iedereen in het dorp wordt uitgenodigd mee te doen en naar een lokale school te komen. Al snel ontdekt het onderzoeksteam dat bepaalde mensen niet komen. De redenen zijn divers, maar komen allemaal op hetzelfde neer: deze mensen denken: ‘Het zal wel niet voor mij zijn.’ Zo is er een man die geen schoenen heeft, en om die reden vindt dat hij het niet kan maken de school binnen te gaan – waarmee hij zichzelf uitsluit.[7]

Deze patronen van uitsluiting zijn niet alleen aan ontwikkelingslanden voorbehouden. Ook in Nederland vallen mensen buiten de boot. Door systemen die (vaak onbewust) mensen uitsluiten.[8] Denk aan de eindeloze bureaucratie, die funest is voor mensen die al heel veel aan hun hoofd hebben, zoals bijstandsmoeders of ouders van meervoudig gehandicapte kinderen. Maar evenzeer door zelfuitsluiting. Mensen die al snel denken dat een hogere opleiding voor hen niet weggelegd is. Of ervoor kiezen in eenzaamheid en armoede te leven, omdat ze de snelle, resultaatgerichte samenleving niet trekken.

Patronen doorbreken

Het is opvallend hoe vaak Jezus patronen van uitsluiting doorbreekt. Hij spreekt juist degenen aan die door de samenleving in zijn tijd als paria's worden beschouwd. De Samaritaanse vrouw bij de put. De tollenaar in de vijgenboom. Hij doorbreekt demonische barrières bij een bezetene. Luistert naar een luid roepende blinde man, en zorgt ervoor dat een vrouw die zichzelf onzichtbaar wil maken, juist voor het voetlicht komt (Marcus 5). Hij luistert niet alleen naar deze mensen, maar benadert ze ook als mensen met een eigen verhaal en eigen verantwoordelijkheid.

De prioriteit van Jezus voor mensen in de marges motiveert om ons in te spannen voor een 'inclusieve' samenleving'

De prioriteit van Jezus voor mensen in de marges van de samenleving, is een goede motivatie om ons in te spannen voor een 'inclusieve' samenleving: een wereld waarin iedereen écht mee kan doen. Deze inspanning is niet alleen aan christenen voorbehouden. Wereldwijd zetten duizenden mensen zich in voor de realisatie van de Werelddoelen: zeventien doelen die erop gericht zijn om armoede de wereld uit te bannen. Deze gerichte inspanning is hard nodig! Want als er één les wel geleerd is in de afgelopen decennia, dan is het dat het meenemen van de allerarmsten niet vanzelf gaat.
Dat 'inclusie' geen automatisme is, blijkt heel duidelijk uit de wereldwijde onderwijscijfers. De spectaculaire vooruitgang is in dit artikel al eerder benoemd. Dankzij inzet van overheden, kerken en hulporganisaties gaat nu 9 van de 10 kinderen naar school. En toch gaat nog altijd 90 procent (!) van de kinderen met een handicap in ontwikkelingslanden niet naar school. Ook de cijfers over noodhulp spreken voor zich. In crises- en noodhulpsituaties zijn hulpverleners vaak niet ingesteld op mensen met een visuele beperking, in

een rolstoel of psychiatrische stoornis. Met als resultaat dat 75 procent van hen niet adequaat bereikt wordt.

Zélf mee laten doen

Een eenvoudige, maar zeer effectieve maatregel om deze situaties te doorbreken, is om mensen met een beperking – of andere uitgesloten groepen – zélf te laten participeren in programma's, van ontwerp tot evaluatie. Zorg bijvoorbeeld dat vrouwen, kinderen of mensen met een beperking een vaste plaats krijgen in lokale comités. Dan zal blijken dat de oplossingen vaak eenvoudig zijn, maar met grote impact.

Een toegankelijk toilet kan ervoor zorgen dat meisjes zich veilig voelen, en dat een gehandicapte jongen wél de stap naar school waagt. Het aanstellen van vrijwilligers in een vluchtelingenkamp om gehandicapten (die vaak hun tent niet uitkomen) te identificeren en te begeleiden naar voedseluitdeelpunten, maakt al een enorm verschil. En het vroegtijdig in kaart brengen van de woonplaats van mensen met een handicap, kan tijdens een ramp snelle hulpverlening op gang brengen.

Nog een praktisch, maar zeer belangrijk punt is dat kwetsbare groepen zoals mensen met een handicap, zichtbaar worden gemaakt in statistische informatie. In de meeste landen zijn er nauwelijks specifieke gegevens over hen. Dat maakt beleid ontwikkelen lastig.

Extra inspanning

Het meenemen van iedereen – en met name kwetsbare groepen – berust echter niet op een paar aanpassingen en trucjes, hoe belangrijk de 'kleine' aanpassingen (zoals drempels, liften, ICT-toepassingen) ook kunnen zijn in het dagelijks leven van mensen.

Het gaat niet om louter een technische oplossing, maar om het doorbreken van sociale barrières en stigma

Het doorbreken van uitsluiting vergt extra inspanning, omdat het hier niet gaat om louter een technische oplossing, maar om het doorbreken van sociale barrières en stigma. Het gaat vrijwel altijd om een wisselwerking tussen barrières op individueel niveau (bouwen aan zelfvertrouwen) en de samenleving (bewustwording dat veel mensen tussen wal en schip vallen, acceptatie en verwelkoming van mensen die 'anders' zijn)
Kerken kunnen hier bij uitstek een cruciale rol in spelen. Zeker in Afrika kunnen zij met gezag politieke leiders aanspreken. Maar ook door heel concreet in kerkdiensten en kerkelijk werk mensen uit de meest achtergestelde groepen mee te laten doen.

Een mooi voorbeeld hiervan zag ik bij een katholieke zuster uit Burkina Faso. Ze zet zich met haar congregatie in voor een socialer Burkina. Ze spreekt de overheid aan op het feit dat er nog zo weinig scholen toegankelijk zijn voor gehandicapte kinderen. Ze komt in verzet als in haar eigen kerk een gehandicapte man een hostie geweigerd wordt, louter vanwege zijn handicap: ze kruipt naast de man de kerk uit, uit protest. En bedelaars die op haar autoraam tikken, krijgen een stevige preek: ‘Neem je eigen verantwoordelijkheid en ga aan het werk!’ Als het even kan, nodigt ze hen uit bij haar op kantoor, om te bespreken wat de mogelijkheden zijn.

Noten

1 Zie bijvoorbeeld http://www.padev.nl/reports.htm

2 www.worldsbestnews.nl belicht de positieve kant van ontwikkelingen wereldwijd (als tegenhanger van het ‘gewone’ nieuws, dat grotendeels somber gekleurd is). Op deze site zijn diverse opmerkelijke resultaten op het gebied van onderwijs, gezondheid, vrede en veiligheid en natuur en milieu compact samengevat. Uitvoeriger onderbouwd is de informatie op de site van het Afrika Studie Centrum. Zie bijvoorbeeld de boeiende infographic over de enorme vooruitgang in onderwijsparticipatie in Afrika op: https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/47429/ASCthemakaart16.pdf?sequence=1 En die op het terrein van water en sanitatie: https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/22221/ASC-075287668-3362-01.pdf?sequence=1 (let op: ondanks de vooruitgang is de 75 procent toegang tot water in 2015 niet gehaald)

3 De volledige tekst van de ‘Sustainable Development Goals’ staat op: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E

4 http://www.padev.nl/reports/PADev_Final_Report_March_2013.pdf

5 https://www.odi.org/projects/2833-leave-no-one-behind

6 Een goede onderbouwing is te vinden in de handleiding ‘Leave no one behind’, inclusief praktische tips hoe uitsluiting te doorbreken: https://www.partos.nl/fileadmin/files/Documents/Leave_no_one_behind_practicalguide.pdf

7 Dit voorbeeld komt uit het eerder genoemde PADEV-onderzoek.

8 Tjeenk Willink omschreef dit fenomeen in de Nederlandse samenleving recent: https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2195436-als-je-je-burgers-verliest-dan-houdt-de-democratie-op-te-bestaan.html

— Dicky Nieuwenhuis is directeur van Light for the World, dat zich inzet voor een eerlijke kans op onderwijs en werk voor mensen met een handicap.

Vooruit dromen!

Met de ogen gesloten, neus in de wind en de armen naar achteren staat ze daar, dit bronzen beeld in de wijk Kanaleneiland in Utrecht. Tijdens een van mijn ontdekkingswandelingen door de wijk zag ik haar voor het eerst. Ik was verrast door de combinatie van ruwheid en schoonheid, van leegte en verlangen, van mat en glans. Het was vooral de combinatie van beeld en context die mijn verbeelding liet werken.
'Nike' staat op een sokkel en vanuit de bronzen zuil krijgt het geabstraheerde lichaam vorm. Hierdoor verheft zij zich boven de toeschouwer en staat ze bijna los van diegene die naar haar kijkt. Als een eigengereid kind toont ze hoop en verlangen, dwars tegen de context in.
Haar rug, waarmee ze naar de wijk staat, is open. De randen van haar lijf zijn onafgewerkt en ruw. Haar voeten verworden bijna tot klauwtjes. Die kant van haar verbeeldt voor mij de armoede, de leegte en de vooroordelen die lijken te zijn vastgeroest in deze wijk waarbinnen zoveel kinderen opgroeien. Maar juist daardoor springt de andere helft van haar eruit. De helft die uitkijkt over de grenzen van de wijk. Kin omhoog, ogen gesloten, armen naar achteren … Met verbeelding en fantasie, maar ook met de realiteit in de rug, droomt ze vooruit!
Met dit verlangen naar een toekomst, de uitzichtloosheid voorbij, is dit beeld als het ware een kinderlijke verbeelding van Psalm 42. Ondanks diepe ellende tóch vasthouden aan de levende God, die ziet en redt. Die hoop laat de context van de harde realiteit bestaan, maar geeft een grenzeloos uitzicht.

— Jolien van Braak MA heeft kunstgeschiedenis en theologie gestudeerd. Ze wil beeldende kunst verbinden met geloof, kerk en theologie.

Theo van der Nahmer, 'Nike de Paris', 1982, basaltlava en brons, plantsoen Aziëlaan, Kanaleneiland, Utrecht
Foto: Jolien van Braak, 2017

Armoede en zendingswerk

In deze rubriek geven buitenlandse studenten die in Nederland theologie en missiologie studeren een impressie bij het thema.

Het Nieuwe Testament geeft twee voorbeelden van zendingswerkers. In de eerste plaats de mensen die door Jezus worden uitgezonden en de opdracht krijgen niets met zich mee te nemen (Lukas 10:4). Ze vertrouwen erop dat er voor hen gezorgd wordt, door de mensen die ze tegenkomen in het zendingswerk. Een ander voorbeeld is Paulus: de apostel die bij voorkeur zelf werkte en in eigen onderhoud voorzag (2 Tessalonicenzen 3:7-8).
Het komt vaak voor dat zendingswerkers afkomstig zijn uit economisch meer welvarende gemeenschappen en zich richten op minder bedeelden. Uitzendende instanties, organisaties of kerkelijke gemeenten in hun thuisland ondersteunen hun werk financieel, met voldoende basiszekerheid wat betreft levensonderhoud en lokale woon- en reiskosten.
In de ogen van de armere gemeenschappen, zij die de zending ontvangen, is deze gegarandeerde bestaanszekerheid een luxe. Zendingswerkers werken meestal in een omgeving waar salarissen lager liggen en mensen moeite hebben de eindjes aan elkaar te knopen. De standaard voor levensonderhoud in de vorm van huisvesting, kleding, gezondheidszorg en voeding ligt ook een stuk lager.
Voor de zendingswerkers zelf is dit frustrerend. Zij leven, zeker ten opzichte van hun thuisland, in eenvoud en hebben niet veel. Het is daarom in mijn ogen belangrijk dat zendingswerkers dit uitleggen aan de gemeenschappen waar ze te gast zijn en daarbij onderstrepen dat ze helemaal niet zo welvarend zijn. Tegelijkertijd moeten zij ook erkennen dat zij relatief gezien rijker zijn dan de mensen naar wie ze toe gekomen zijn.
Het blijft balanceren: rijk in de gemeenschappen waar ze te gast zijn en hulpbehoevend voor de ondersteunende partners in het thuisland.
Ik geloof dat in de Zimbabwaanse context de twee nieuwtestamentische voorbeelden naast elkaar kunnen werken. Voor lokale gemeenschappen is het goed wanneer zij vanuit zichzelf iets bieden aan de zendingswerkers. Omdat deze ook arm zijn, is het tegelijkertijd goed dat de zendingswerkers vanuit hun thuisland ondersteund worden. Zo gebeurt het ook al: er zijn lokale zendingsgemeenschappen die de huisvesting verzorgen van hun zendingswerkers. Het belangrijkste is dat alle partijen ‘samenwerken’.

Rev. Shingi Masunda is predikant in Uniting Presbyterian Church in Zuidelijk Afrika (UPCSA) en verbonden aan de Warren Park Congregation in Harare, Zimbabwe. Dit jaar is ze in Nederland voor studie aan de Protestantse Theologische Universiteit locatie Groningen.

Vertaald uit het Engels: Jacoline Batenburg

‘Transformational discipleship’, casus van de IZB

De Nederlandse Zendingsraad nodigde ons uit op 29 september te luisteren naar dr. Sjaak van den Berg, algemeen directeur van de Inwendige ZendingsBond. Hij sprak over ‘*transformational discipleship*’. Vind voor dat ‘*transformational*’ maar eens een goed Nederlands woord of kernachtige omschrijving. Tegen anglicismen lopen we in zending en ngo’s wel vaker aan. De casus van de IZB – een bezinning binnen gemeente, IZB en GZB over discipelschap en de missionaire praktijk – sluit nauw aan bij het thema van de aanstaande zendingsconferentie van de Wereldraad van Kerken in Arusha, 8-13 maart 2018. Een van de onderwerpen op deze conferentie, ‘innerlijke secularisatie en de noodzaak om spiritualiteit te vernieuwen’, schuurt aan tegen het gedachtegoed dat breed leeft binnen gereformeerde gezindten. In de discussie na de presentatie werd ingegaan op hoe velen ‘zich levenslang afvragen of ze behouden zijn; men komt aan vragen over discipelschap niet toe; er lekt zoveel energie weg’. Bemoedigend, juist daarom, dat er nu een breed gedragen theologische doordenking plaatsvindt, een vertaling naar beleid en er een keuze gemaakt is voor discipelschap als kernwaarde van de IZB en zijn medewerkers.

— Piet Both

Dames met traktaatjes

150 jaar geleden vond in Amsterdam de Wereldconferentie plaats van de Evangelical Alliance, een voorloper van wat nu MissieNederland is gaan heten. Zo’n 4000 mensen kwamen samen, uit Amerika en Nederland, Engeland, Frankrijk en Zwitserland. Op 27 september was er een herdenkingsbijeenkomst in de Singelkerk in Amsterdam, de plaats waar destijds de congresgangers samenkwamen. Toen zat de kerk bomvol. Op de foto’s zie je vooral mannen, maar ook enkele vrouwen in prachtige japonnen. De conferentiegangers luisterden niet alleen naar toespraken, maar voegden de daad bij het woord: ze gingen de stad in. De Amsterdammers konden zich vergapen aan de mooie toiletten van de dames die traktaatjes uitdeelden. Er was toen grote armoede in Nederland. Het congres was zelfs een jaar uitgesteld vanwege een cholera-epidemie. Wat een vreemde indruk moeten de dames hebben gemaakt.

150 jaar later zit er een klein gezelschap in de kerk, voornamelijk mannen, historici. Ze vertellen boeiend over toen en tegelijk zetten ze aan het denken over hier en nu. Hoe staat het ervoor met de missionaire beweging in Nederland? Hoogtepunt toen was een gezamenlijke avondmaalsviering in wat nu ‘de Rode Hoed’ in Amsterdam is, geleid door acht predikanten uit verschillende denominaties. Missionair verlangen stijgt boven kerkgrenzen uit, zoveel is duidelijk. Veel van wat toen gold, geldt ook nu. Dezelfde vragen, hetzelfde verlangen, maar een geheel

andere context. De beweging van toen droeg vrucht: o.a. de Week van Gebed vindt daar zijn oorsprong. Het was een boeiende terugblik, die meer publiek had verdiend.

— Nynke Dijkstra, predikant en specialist missionair werk Protestantse Kerk

GZB-predikantenochtend

Op donderdag 28 september organiseerde de GZB haar jaarlijkse predikantenochtend. De bijeenkomst is bedoeld om predikanten te inspireren met verhalen uit de wereldkerk, zodat zij het belang van zending ook meenemen naar hun gemeenten. Het thema van deze ochtend was: 'Maak ik verschil? Over de rol van de predikant als leider in de gemeente'.
Speciaal uit Praag was ds. Tomáš Grulich overgekomen. Hij heeft Network Praha opgericht, een gemeentestichtingsproject gebaseerd op 'triades', groepjes van drie die wekelijks samenkomen voor gebed, bijbellezen, maar vooral ook om het leven met elkaar te delen. '*Accountability*' is daarin een sleutelwoord. Hoe kun je elkaar stimuleren en bemoedigen om dat wat je van God leert toe te passen in je eigen leven? De officiële kerkdienst eens in de twee weken (waarmee men in september is gestart) is daaraan ondergeschikt. Uiteindelijk gaat het om het maken van discipelen.
Ben Tiggelaar paste inzichten uit de wetenschap rond leiderschap toe op de kerkelijke gemeente. Daarbij maakte hij gebruik van de Q12-vragenlijst van Gallup. Hoe vaker je 'ja' antwoordt op de twaalf vragen, hoe grotere de emotionele betrokkenheid van de werknemer bij de organisatie. Het werd een interactieve sessie waarbij we in groepjes de verschillende vragen bespraken: Heb je een beste vriend/vriendin op je werk? Heb je de afgelopen zeven dagen waardering gekregen op de werkvloer? Is er iemand op je werk die je persoonlijke ontwikkeling stimuleert? Heb je het gevoel dat je mening ertoe doet? De vragen zetten aan tot nadenken, zowel over het eigen persoonlijk functioneren als predikant als ook voor de rol die je hebt voor je gemeenteleden en de vele vrijwilligers binnen een gemeente.

— Wilma Wolswinkel

Hans Uytenbogaardt ontvangt Andreas Rinkelprijs

Op zaterdag 30 september hield het Oud-Katholiek Seminarie in de kathedrale kerk van de HH. Anna en Maria in Haarlem de jaarlijkse seminariedag, waarmee het academisch jaar geopend wordt met docenten, studenten, vrienden van het seminarie en andere belangstellenden. De dag stond in het teken van de uitreiking van de Andreas Rinkelprijs aan Hans Uytenbogaardt. Volgens Peter-Ben Smit, hoogleraar aan het Oud-Katholiek Seminarie, moet iemand

die zo'n prijs krijgt 'er veel voor doen op het gebied van voluit katholiek en oecumenisch wetenschappelijk werk'. In de *laudatio* roemde rector Mattijs Ploeger het werk van Uytenbogaardt voor de liturgie en de oecumene en noemde hij het nieuwe Dienstboek een belangrijke bijdrage aan de oecumenische katholiciteit van de Protestantse Kerk.
In zijn dankwoord deelde Uytenbogaardt mee dat hij de prijs wilde delen met de vele vrijwilligers, theologen, neerlandici en dichters die met hem hebben gewerkt aan het Dienstboek. Na de uitreiking sprak Uytenbogaardt het openingscollege uit, een taak die doorgaans een van de eigen docenten ten deel valt. Hij ging in op het kerkelijk werk van Willem Barnard en diens inzet voor een viering van Allerheiligen in de Protestantse Kerk. Uytenbogaardt sloot af met de hoop dat dit feest ooit in een gezamenlijke, oecumenische eucharistie zou kunnen worden gevierd. Hierbij aansluitend werd de dag afgesloten door bariton Gert-Jan Arentsen en organist Bart Klijnsmit met '*Sei stille dem Herrn und warte auf Ihn*' van Felix Mendelssohn-Bartholdy.

— Johannes van Riessen, theoloog en neerlandicus, Hageveld College

'Vrouwen in de zending' – Kerk in Actie en GZB

Oud-uitgezonden medewerkers ontmoetten elkaar op 30 september voor een jaarlijkse reünie in het Protestants Landelijk Dienstencentrum. Prof.dr. Martha Frederiks sprak over 'Vrouwen in de zending' en vertelde over de echtgenote van zendeling Anton van de Loosdrecht. Hij werd in 1917 op Celebes met een speer doorboord. De Nederlandse zendingsgeschiedenis geeft de weduwe nauwelijks meer dan een voetnoot. Zending was het verhaal van zendingsbroeders. Lida – wij geven haar hier wel een naam – van de Loosdrecht, wordt in Indonesië wel genoemd en geroemd in verband met haar verdiensten rond opleidingen. Aan alle andere vrouwen in de zending droeg dr. Martha Frederiks haar verhaal op.
Ik bezocht daarna een werkgroep, geleid door Martine Fraanje en Inge Landman, over vrouwenorganisaties in Guatamala en Colombia. Beide landen kennen een geschiedenis van geweld. In Guatamala zijn sinds 2000 meer dan 7000 vrouwen vermoord; in Colombia worden per dag 135 aangiften gedaan van huiselijk geweld. Het zijn een paar getallen. Gehelpen door contextueel bijbellezen richten vrouwen zich op verzoening in de samenleving en onderling. Martine vertelde hoe zij met meisjes, blootgesteld aan seksueel geweld, 2 Samuël 13 las over de vernedering Tamar aangedaan door 'mannen die samenspannen om een meisje er in te luizen'. Waar vrouwen van oudsher het zwijgen werd opgelegd, leren deze jonge vrouwen, luisterend naar dat verhaal, te spreken. Dit tot diepe ontroering van hun grootmoeder die in haar jeugd het zwijgen niet had mogen doorbreken.

— Piet Both

Film

Ken Loach
I, Daniel Blake
2016

Vergeet hem niet

Kan een film de wereld (een beetje) veranderen? Je hoopt heel erg dat dit het geval is, wanneer je naar de sociaalkritische films van de Britse regisseur Ken Loach kijkt. In zijn vorig jaar verschenen film *I, Daniel Blake* krijg je een ontluisterend beeld te zien van de onderkant van onze samenleving.

Hoofdpersonage Daniel Blake is herstellend van een hartaanval. Het liefst gaat de 59-jarige timmerman weer aan het werk, maar zijn arts vindt dit onverstandig en wil dat hij een arbeidsongeschiktheidsuitkering aanvraagt. Die aanvraag wordt echter afgewezen. Volgens de uitkeringsinstantie is hij fit genoeg om te werken. Hij gaat in beroep, maar loopt vast in het systeem. Vervolgens ontvouwt zich een gitzwarte kijk op de destructieve kant van onze bureaucratische systemen. Regisseur Loach is van mening dat ambtenaren vaak wel wéten dat het beter kan, maar dat ze niet in staat zijn het systeem te veranderen.
Een armoedeval dreigt voor Daniel Blake. Hij weigert zichzelf echter als slachtoffer te zien. Sterker nog, hij ontfermt zich over Katie, een alleenstaande moeder, die al even onrechtvaardig wordt behandeld door instanties. Het zien van hun armoede en uitzichtloosheid confronteert je met jezelf.

Voor de Vrije Universiteit Amsterdam organiseerde ik een filmgesprek bij deze film met ontwikkelingseconoom Peter Lanjouw. In zijn beschouwing op de film haalde hij een treffende quote aan: '*You must never write history, until you can hear the people speak.*' ('Schrijf geen geschiedenis, totdat je de mensen hoort spreken.')
Deze uitspraak vat voor mij samen waarom *I, Daniel Blake* het kijken zo waard is, want de wijze waarop Daniel en Katie hun waardigheid terugvinden is onvergetelijk. Luister naar hun verhaal. Als de wéreld dan niet verandert, kan hun verhaal jóu misschien wel (een beetje) veranderen.

— Joël Friso is theoloog, initiatiefnemer van Het Filmgesprek en lid van Interfilm.

Muziek

Honger en menselijke schuld in Mendelssohns Sonate VI

Op vrijdag 13 oktober sloot ik een serie integrale uitvoering van de orgelsonates van Bach en Mendelssohn af met de zesde sonates van beide componisten. In de zesde sonate van Mendelssohn speelt Maarten Luthers hymne *Vater unser im Himmelreich* een belangrijke rol. In het kader van het thema 'armoede' ga ik graag in op de vierde bede *'Geef ons heden ons dagelijks brood'* en de mogelijke relatie met de muzikale toonzetting in Sonate VI.

De sonate bestaat uit drie delen: een koraal met vier variaties over het *Vater unser*, een fuga, en een finale. Dat Mendelssohn het *Vater unser* in deze sonate gebruikt, heeft tot verschillende interpretaties geleid.
Susanne Grossman-Vendrey verbindt elk deel aan een van de bedes en volgt vrij letterlijk de negen strofes van het lied. De vierde variatie is een plots fortissimo met virtuoze loopjes en grote akkoorden en zou dan betrekking hebben op de vierde bede 'Geef ons heden ons dagelijks brood'.
De Duitse organist Gerd Zacher ziet dit als een uitroep met gebalde vuist naar boven. Volgens hem verbindt Mendelssohn de honger naar het dagelijkse brood met menselijke schuld: de vierde variatie sluit namelijk af met twee koraalregels die dan de bede 'Vergeef ons onze schulden' uitdrukken. De daarop volgende fuga onderstreept de ernst ervan.
Ook Jos van der Kooy – die net als Zacher de zes sonates van Mendelssohn op cd inspeelde – benadrukt de sociale onrust in Mendelssohns tijd: drie jaar na publicatie van de zes sonates in 1845, kwam Karl Marx met zijn *Communistisch Manifest*. Hoewel Zacher zelf aangeeft dat Sonate VI sterk genoeg is om niet afhankelijk te zijn van een programmatische invulling, volg ik Van der Kooy in de opinie dat Zachers interpretatie zeer de moeite waard is.

Tip

Een live opname van Mendelssohns zesde sonate door Iddo van der Giessen is te vinden op YouTube.

— Iddo van der Giessen studeert Orgel bij Jos van der Kooy aan het Koninklijk Conservatorium in Den Haag en Kerkmuziek aan het Codarts Conservatorium in Rotterdam. Hij heeft een BA in Liberal Arts & Sciences: Global Challenges aan het Leiden University College en is cantor-organist van de Goede Herderkerk in Rotterdam Schiebroek.

Boeken

Bernhard Reitsma, *Kwetsbare liefde. De kerk, de islam en de drie-enige God,* Utrecht: Boekencentrum, 2017, 256 bladzijden, paperback € 19,90, e-book € 10,99

'De roeping van de kerk is vanuit haar eigen identiteit vol respect moslims lief te hebben, ongeacht hun reactie. Dat is kwetsbaar, maar zo is liefde.'
Dit citaat geeft kort en duidelijk de kern van het boek weer. In het geschrevene is de liefde voor moslims vanuit een kwetsbare christelijke houding duidelijk aanwezig en het is ook de basis van de bijbels-theologische visie op de roeping van de kerk tot de islam die de auteur schetst.
In het boek wordt die visie in vier delen uitgewerkt, nadat de schrijver eerst kort de vragen die spelen rond het onderwerp verkend heeft. In het eerste deel bespreekt hij de verhouding tussen God en mens, waarbij lijnen geschetst worden vanuit de thema's schepping en nieuwe schepping. Van daaruit gaat de auteur in het tweede deel verder in op de islam: Hoe beoordelen we de islam als religie? Hoe verhoudt 'Allah' zich tot de God van het christendom? Wat kunnen we zeggen over godservaringen en de Heilige Geest in de islam?
In het derde deel gaat het over het wezen van de kerk, haar verhouding tot Israël, kerk zijn in de context van de islam en vervolging. In het vierde deel worden lijnen getrokken uit het voorgaande: hoe zou de kerk om moeten gaan met de islam? Belangrijk is daarbij, dat het in het wezen van de kerk om kwetsbare liefde gaat. Alleen vanuit die kwetsbaarheid kan de kerk moslims benaderen, zonder echter haar eigen boodschap bagatelliseren.
In het boek komt veel aan bod. Te merken is, dat de auteur ervaring heeft in de omgang met moslims en de vragen rondom kerk en islam goed doordacht heeft. Het gaat hierbij niet zozeer om praktische handvatten, maar om een theologische visie waarbij de kerk vooral eerst naar zichzelf, haar Godsbeeld en haar wezen leert kijken om vervolgens de stap naar anderen te kunnen maken. Op keuzes voor bepaalde bijbelgedeeltes en lijnen daarin (zoals schepping – nieuwe schepping) kan altijd afgedongen worden, maar de auteur neemt de lezer daarin vervolgens wel op overtuigende wijze mee.
Vragen blijven er natuurlijk ook bij bepaalde thema's: zo vind ik de redenatie rond de vraag of de God van de Bijbel en die van de islam in wezen hetzelfde zijn niet logisch en dus niet overtuigend. Ook rond het thema vervolging is er meer te zeggen. Anderen zullen misschien moeite hebben met de visie van de auteur op Israël. Het onderwerp kerk-islam leidt vanzelf tot dit soort vragen: er zijn vele visies op deze thema's en daarover is men nog lang niet uitgediscussieerd. Daarom veel waardering voor dit boek: een goede bijbels-theologische onderbouwing is heel zinvol en ook al ben je niet in alles met de auteur eens, zijn visie en gedachten helpen om verder na te denken en daarover met anderen (christen en moslim) in gesprek te gaan.

— Foka van de Beek

J. Vos, *'Wij zijn eigenlijk altijd multicultureel geweest'. Een analyse van het discours over het 'multiculturele drama' in Nederland en de mediatorrol van Indonesische en Surinaamse migranten,* Nijmegen: Nijmegen Institute for Mission Studies, Occ. Paper nr. 27, 2017, 233 bladzijden (dissertatie) € 17,50 via nim@nim.ru.nl

Jennifer Vos, van 2011 tot 2016 werkzaam bij het Nijmeegs Instituut voor Missiewetenschappen (NIM), deed onderzoek naar vier groepen van postkoloniale migranten (christen- en moslimmigranten uit Suriname en Indonesië) en hun bijdrage aan het debat over multiculturaliteit in Nederland. Ze richtte zich daarbij op de vraag hoe deze groepen met elkaar omgaan en met de religieuze ander. Kunnen Nederlanders daarvan leren?
Alle groepen legden nadruk op het vanzelfsprekende van multiculturaliteit en dat dit geen 'drama' of illusie is. Nederlanders zouden geneigd zijn om diversiteit als een probleem te zien, maar 'ieders bloed is rood', stelden Surinaamse migranten. Daarnaast gaven alle groepen aan dat Nederlanders hokjesdenkers zijn. Ten tijde van de verzuiling was dat niet problematisch, omdat de samenleving verschillen erkende en accepteerde. Maar na de ontzuiling ontstond een progressieve en niet-religieuze meerderheidscultuur, die afwijking van de Nederlandse norm steeds minder tolereerde. Tot slot bleken de vier onderzochte groepen afstand te nemen van andere migranten. Turken en Marokkanen zouden niet beseffen dat het in Nederland zo slecht

Tips van de Redactie

Boeken

- Bahram Sadeghi, *Waarom bent u zo arm? Indringende interviews in het armste land ter wereld,* Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2012
  Over Sierra Leone. Weinig getallen, dicht op de huid.
- Paul Collier, *Een miljard achterblijvers,* Houten: Het Spectrum, 2009
  De schrijver wijst op corruptie, politieke instabiliteit en (mis)management en geeft suggesties om deze achtergebleven landen te helpen.
- Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw,* Amsterdam: Bert Bakker, 2010
  Steden werden overspoeld met mensen vanaf het platteland, waardoor vervuiling alleen maar toenam. Een tijd van ontwaken, ontdekken waarom er zoveel vuil en armoede is. Verrassend: was het zo arm en vuil en ongezond, in ons land?
- Paus Franciscus, *Evangelii Gaudium,* Postsynodale Apostolische exhortatie, Libreria Editrice Vaticana/SRKK,/Stichting Interkerk, 24 november 2013
  Over de verkondiging van het Evangelie in de wereld van vandaag, gemeenschappelijk engagement en de maatschappelijke dimensie.

nog niet is en zij zouden zich onvoldoende aanpassen. De vier groepen waren eensluidend in hun constatering dat de Nederlandse samenleving overdreven tolerant is. Aanpassing aan de Nederlandse waarden, stellen zij, mag gevraagd worden van nieuwkomers.
De visie op de bijdrage aan het debat over multiculturaliteit liep in de vier groepen uiteen. Zo willen de islamitische respondenten vooral een positiever beeld van de islam uitdragen, omdat het gangbare beeld te zeer bepaald is door de (strenge en/of extremistische) Arabische islam. De christelijke respondenten willen Nederlanders vooral laten inzien dat 'alles gewoon samen kan'. Zij hebben de ervaring dat Indonesië en Suriname eigenlijk altijd multicultureel zijn geweest en dat 'kerk en moskee gewoon naast elkaar staan'.
Vos signaleert dat migranten religieuzer worden. Zij herleidt dat tot het gegeven dat veel migranten meervoudige loyaliteiten hebben. Zij kunnen zichzelf niet tot slechts één nationaliteit rekenen (of willen dat niet) en identificeren zich daardoor sterker met een universele en transnationale religie. Dat migranten niet altijd als 'echte Nederlanders' worden beschouwd en dat over geloof in onze samenleving lacherig wordt gedaan, draagt daaraan bij.
Het wennen en integreren gaat volgens de migranten wel twee kanten op. Migranten moeten wennen aan de nieuwe gewoontes, maar het omgekeerde geldt ook: Nederlanders moeten evenzeer wennen aan de andere gewoontes van migranten. Het moet gaan om een proces van wederkerigheid waarin de Nederlanders afstand nemen van hun 'beschavingsmissie'. Nederlanders zouden opener moeten staan voor andere culturen en geloven.
Vos spreekt in dit verband over de ontwikkeling van omgekeerde missie naar wederkerige missie, van *missio ad gentes* naar *missio inter gentes*. Daarbij verbreedt zij het begrip omgekeerde missie, ietwat geforceerd, van 'bekeerlingen' die van over de hele wereld met hun christendom naar Nederland migreren tot een beweging waarin zowel christenen als moslims hun geloofsovertuiging een plaats proberen te geven in Nederland. In de ontwikkeling naar *missio inter gentes* gaat het dan om bruggen bouwen en wederkerigheid. Welke missiologische consequenties ze aan deze invulling van omgekeerde en wederkerige missie verbindt, werkt ze helaas niet verder uit.
— Gerrit Noort

Tips van de Redactie

Websites

quiet.nl In 2015 is de eerste Quiet Community van start gegaan in Tilburg, in 2017 komen initiatieven in Maastricht, Groningen en Den Bosch van de grond. Elke community werft lokale sponsors om haar 'members' om beurten via een digitaal systeem iets aan te bieden wat ze normaal gesproken niet kunnen betalen.

armoedefonds.nl Helpt lokale organisaties en initiatieven op het gebied van armoedebestrijding. Ruim 700.000 Nederlandse huishoudens leven in armoede en 1 op de 8 kinderen groeit in armoede op.

Nynke Dijkstra-Algra en Sake Stoppels, *Back to Basics. Zeven cruciale vragen rond missionair kerk-zijn*, Utrecht, Boekencentrum, 2017, 174 bladzijden, € 5,99

'We moeten elkaar opvissen.' Een markante uitspraak in het boek *Back to Basics* van Dijkstra en Stoppels dat diverse thema's rondom het missionair-zijn van de kerk bespreekt. Deze uitspraak komt van Erik Borgman, rooms-katholiek theoloog en staat in hoofdstuk twee dat gaat over het befaamde en soms verguisde 'zieltjes winnen'. Is dat nog wel van deze tijd? En past het bij de hedendaagse kerk?

In het betoog volgend op deze vragen halen de auteurs diverse moderne theo- en missiologen aan, zoals Heitink, De Roest, Stefan Paas en van over de grens Karl Rahner en Miroslav Volf. Dit doen zij trouwens in het hele boek door, wat genoeg onderbouwing en handvatten geeft om door te studeren op de diverse thema's.
De nadruk in dit boek ligt op het missionaire karakter van de kerk vanuit de overkoepelende gedachte van haar plaats in de hedendaagse samenleving. De rol van de kerk, de predikant, de gelovigen in de kerkbank en, já, zelfs die van de context wordt op een verfrissende en herkenbare manier besproken en geeft stof tot nadenken.
Ik vind het sterk dat het eerste hoofdstuk gewijd is aan de persoon Jezus Christus gezien vanuit de verlossingsleer. Dat plaatst dit boek

worldservants.nl Laat werelddiaconaat leven voor jongeren. Handen uit de mouwen en talenten ontdekken en inzetten.
tear.nl Acties om met je kerkelijke gemeente of eigen gezin actief invloed te nemen op armoede en onrecht.
prismaweb.org.nl/bezinning/allerarmsten Hoe bereiken we de allerarmsten? Prisma en haar leden *Bijzondere Noden, Diaconaat CGK, Dorcas, GZB, Hulp Oost-Europa, Kom over en Help, Leger des Heils, Leprazending, Operatie Mobilisatie, Tear en Woord & Daad* bezinnen zich op dit thema.
kerkinactie.nl/diakenen-zwo/armoede-in-nederland Diaconieën komen tot in de haarvaten van de maatschappij. Ondersteuning van mensen in armoede, problemen signaleren en kaarten, verbinden en kennis delen.
armekant-eva.nl Werkgroep Arme Kant van Nederland/EVA en Kerk in Actie brengen een handreiking uit 'Armoede en recht doen – helpen onder protest in de praktijk'.
micahnetwork.org Werkt aan bewustwording en bezinning: '… niet anders dan recht te doen, goedertierenheid lief te hebben en ootmoedig te wandelen met uw God.'
overcomingpoverty.org/ Met onder meer veel 'people stories'
atd-vierdewereld.nl/wat-doen-wij/vn-werelddag-verzet-extreme-armoede-17-oktober/ 'All together for dignity': jaarlijkse Internationale dag voor de uitroeiing van armoede (ook: Wereldarmoededag, of Werelddag van verzet tegen extreme armoede).

duidelijk in de protestantse traditie, al worden nieuwe inzichten en denkbeelden niet geschuwd. Voor een interessante bespreking van het heil in Christus en de diverse opvattingen daarover leent dit hoofdstuk zich prima: kort en bondig met de nodige verwijzingen.
Dit boek is geschreven voor predikanten, maar is daarnaast een aanrader voor de theologiestudent alsook de geïnteresseerde kerkganger. Al is een beetje kennis van de hedendaagse theologie wel een pré, het zou je anders kunnen duizelen van de namen.
– Laura Dijkhuizen

Shiraz Maher, *Salafi-Jihadism. The history of an idea,* Penguin Random House UK, 2017, 290 bladzijden, circa € 12

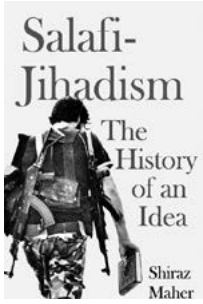

Shiraz Maher is verbonden aan King's College, ICSR, Johns Hopkins en The New Statesman. Zijn recensenten beoordelen de studie als baanbrekend, nauwgezet, helder en onmisbaar.
Shiraz beschrijft een aantal ideeën in de wereld van de islam en het salafisme, ideeën die door het salafi-jihadisme tot het extreme toe ontwikkeld zijn. De schrijver waarschuwt op de laatste pagina dat we er nog niet zijn. De burgeroorlog in Syrië zal voeding geven aan verdere verandering in het gedachtegoed van deze ideologie. Er bestaan werelden van verschil in denken en handelen, in de visie op de staat en in het beoordelen van de wereld om hen heen binnen de gemeenschap van de islam, de *umma*, en binnen het salafisme. Dit was altijd al het geval en werd verscherpt tijdens de koloniale periode (o.a. in India) en sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw.
Het boek beschrijft dit spanningsveld aan de hand van de ideeën: *jihad*, *irja*, *takfīr*, *al-walā'wa-l-bar-ā*, *tawhīd* en *hakimiyya**. Deze ideeën zijn niet statisch maar worden verder ontwikkeld. Dat gebeurt vooral in tijden van crisis, oorlogen, vernedering, vermeende ontheiliging en confrontatie met secularisatie en met het Westen en Rusland in het algemeen. Op verschillende plaatsen in deze wereld, onder verschillende omstandigheden en in verschillende tijden kunnen deze ideeën zich heel verschillend manifesteren.
Het boek geeft op een boeiende wijze inzicht. Wellicht draagt het lezen bij tot richting geven aan ons denken en aan emoties die in alle verontwaardiging op kunnen laaien, wanneer we geconfronteerd worden met gruweldaden in de naam van Allah verricht.
Tip: schrijf alle Arabische woorden en hun vertaling op een inlegvel. Het voorkomt eindeloos terugbladeren en zoeken naar wat het ook alweer betekende.
— Piet Both

* *salafist:* onder hen zijn er die de staat willen adviseren, anderen confronteren de staat publiekelijk
* *salafi-jihadisten:* zij verwerpen de staat
* *jihad:* strijd, inspanning gericht op het realiseren van een doel
* *takfir:* excommunicatie van moslims
* *irja:* uitstellen – in de studie gebruikt voor het niet radicaal *takfir* uitvoeren
* *al-walā'wa-l-bar-ā:* liefde en haat, loyaal en deloyaal zijn
* *tawhīd:* één maken, de eenheid van God en het monotheïsme
* *hakimiyya:* Allah regeert – veilig stellen van Gods soevereiniteit in het politieke systeem

11 januari
Space for God Day

Doe je cross-cultureel werk in het buitenland of in Nederland? Ben je op verlof of teruggekeerd naar Nederland of zit je juist in de periode vlak voor een eerste vertrek? Thema: 'Ben je nog op Koers?' Van 9.30-16.00 uur in De Spil in Maarssen. € 35; opgeven voor 3 januari E annieke.vandijk@interserve.nl

12 januari
Oasedag

Themadag over wederkerigheid, gelijkwaardigheid en het onderhouden van relatie, georganiseerd door NZR, ZeisterZendingsgenootschap (ZZg) en Oud-Katholieke Missie St. Paulus. 's Morgens verkenning van eigen motivatie en hoe dit aansluit op de missie van je organisatie, 's middags gesprek gaan met Zuidelijke partnerorganisaties over hun verwachtingen. Voor iedereen die betrokken is bij missie en diaconaat. Van 10.30-16.00 uur, deelname gratis, opgave gewenst via zendingsraad.nl

17 januari
Dag van het Jodendom

In Nederland voor de tiende keer, net voor de Week van Gebed: geen oecumene zonder dialoog met het Jodendom. Thema: 'Doorgeven – traditie van generatie op generatie'. Informatie, handreiking voorgespreksavonden en ander materiaal via www.dagvanhetjodendom.nl.

21-28 januari
Week van Gebed

Het thema 'Recht door zee' haakt aan op het danklied van Mozes en Mirjam uit Exodus en is aangereikt vanuit het Caribisch gebied. De Week van Gebed wordt georganiseerd door de Raad van Kerken en MissieNederland. Met een orde van dienst en bezinningsmateriaal voor acht dagen van gebed en bezinning, kinderen en tieners. www.missienederland.nl

6 februari
Debatavond GZB

Thema: 'Ik geloof het wel' – Een eerlijke zoektocht naar de relevantie van de Bijbel voor onszelf en de mensen om ons heen. Met ds. Paul Visser en politicus Jan Marijnissen (SP), Harriëtte Smit en Gerard de Wit (zendingswerkers in Europa. Toegang gratis; 20.00 uur, Bergkerk Amersfoort; opgave is gewenst.

9-11 februari
Xplore Mission

Zendingsweekend over roeping en zending door Wycliffe Bijbelvertalers, OMF Nederland en WEC Nederland met Frits en Marieke Lascher. € 75, Betteld Amerongen.

17 februari
Inspiratiedag Interserve

Inspiratiedag over 'Doorstart in life longmission'. Hoe blijf je betrokken bij zending in Nederland onder migranten terwijl je in je re-entry-proces zit? Wat heb je nodig om die roeping om te buigen naar Nederland? Opgeven: arco.deleede@interserve.nl

17 maart
GZB-dag

Thema: 'Laat je zien!' Samen ontdekken hoe we als kerk wereldwijd meer oog krijgen voor mensen om ons heen. Met inspirerende verhalen uit Libanon, Colombia, Zuid-Soedan en Slowakije. www.gzb.nl/gzb-dag

TussenRuimte 2018/1
Macht en machteloosheid

Hendrik Wiegersma, 'De vrouw en de draak', 1936

Als we het hebben over macht in de zending is de eerste associatie vaak negatief. Hoe vaak werd en wordt macht niet misbruikt: door zendelingen, door een lokale kerkleider, door degene met geld en aanzien?
Ook als er geen sprake is van overduidelijk machtsmisbruik, kunnen we niet ontkennen dat macht in veel situaties een rol speelt. Is dit altijd verkeerd of kan er ook op een goede en nuttige manier met macht omgegaan worden? Zo ja, hoe dan? Als het echter wel om verkeerde machtsstructuren gaat, moet je daar vanuit de zending dan tegen optreden of niet?
En hoe zit het met de andere kant van het verhaal: het gevoel van machteloosheid, dat mensen in de zending zo vaak kan bekruipen? Wat moet je aan met bepaalde lokale machtsstructuren die duidelijk ongezond zijn voor kerk en samenleving? Hoe ga je om met een lokale leider, die jou het werk onmogelijk maakt? En wat als macht zo misbruikt wordt, dat vertrekken de enige oplossing is?

TussenRuimte 2018 | 2 (juni) heeft als thema 'Godsdienstvrijheid'.

TussenRuimte 2018 | 3 (september) wordt een lustrumnummer: 10 jaar *TussenRuimte* en 70 jaar geleden het eerste nummer van voorloper *De Heerbaan.*

TussenRuimte 2018 | 4 (december) gaat in op 'Jodendom en zending'.

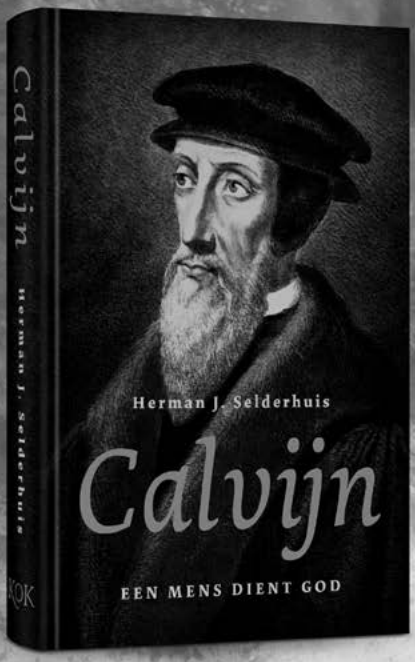

Calvijn: zijn naam is wereldwijd bekend en zijn werk wordt overal gelezen. Maar wie was hij nu eigenlijk zelf? Wat dreef hem? Hoe zag hij zichzelf? Hoe ging hij om met vreugde en verdriet, met leven en sterven, met vrouwen en kinderen, met vrienden en vijanden? In deze biografie geeft Herman J. Selderhuis een beeld van de mens Calvijn. Zijn levensloop en zijn opvattingen worden beschreven, steeds vanuit de vraag: wie is deze man eigenlijk?

€ 24,99

gebonden | 288 blz. | 9789043528580 |

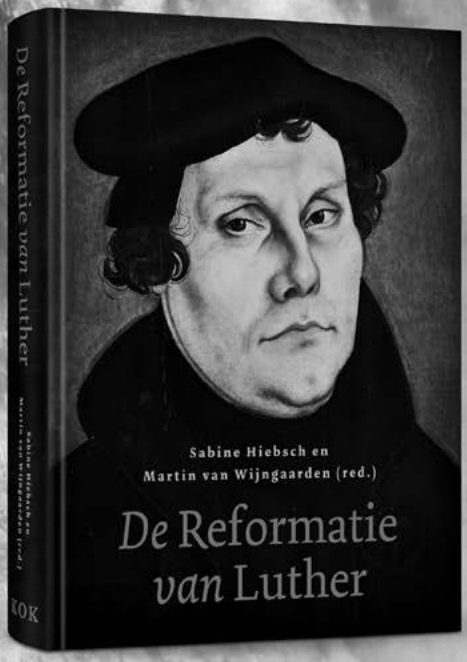

Royaal geïllustreerd standaardwerk over Martin Luther (1483-1546). De biografie en theologie van Luther worden in een chronologische lijn geschetst. Luther komt naar voren als iemand die geworteld was in de late middeleeuwen en van daaruit zijn eigen theologie ontwikkelde. De kernthema's van zijn theologie worden breed uitgewerkt. Een breed spectrum van afbeeldingen uit verschillende archieven en musea geeft een indruk van het Nederlandse erfgoed op het gebied van de Lutherana.

€ 34,99

paperback | 296 blz. | 9789043528054 |

KOK

Refo500

www.kok.nl

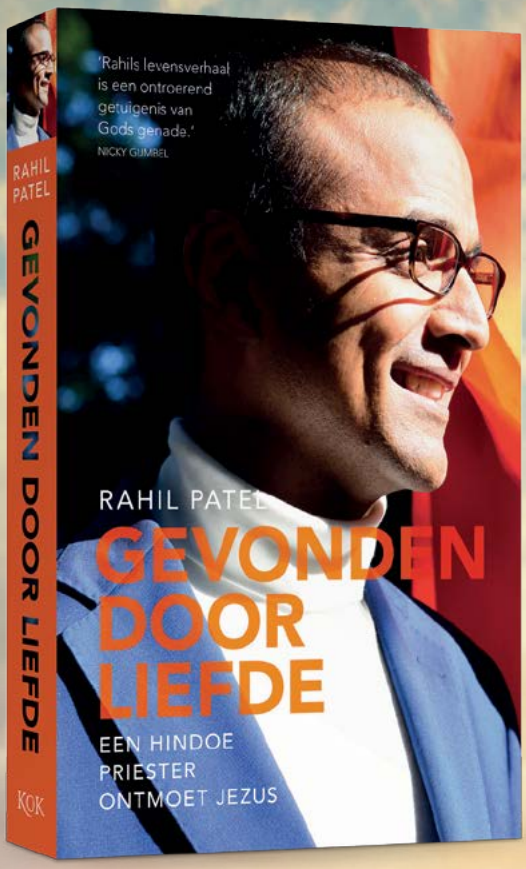

Als gunsteling van goeroe Guruji maakt Patel snel carrière in de mondiale hindoe-gemeenschap. Maar de boodschap die hij brengt, heeft hemzelf steeds minder te zeggen. Op een dag wordt hij gevonden… door liefde.

'Het doel van mijn leven is Gods liefde te ontvangen.'

– RAHIL PATEL

€ 19,99

paperback | 288 blz. | 9789043528924

Brandan Robertson is een bekende LHBT-activist in Amerika. In Zwerven met God vertelt hij over zijn zoektocht tussen geloof en twijfel, tussen traditie en vernieuwing.

'Dit boek is een betrouwbare metgezel voor iedereen die op zoek is naar een nieuwe manier van zijn in deze wereld.'

- RICHARD ROHR

€ 16,99

paperback | 176 blz. | 9789043528757

KOK

8 713791 906896

www.kok.nl